

Олександр Баран

**Козацько-перські
взаємини в творах
Пієтра делла Валле**

Накладом Української Вільної Академії Наук

Вінніпег

1985

Канада

Alexander Baran

**Cossack-Persian Relations
in the works of Pietro
della Valle**

Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada

Winnipeg

1985

Canada

Олександр Баран

**Козацько-перські
взаємини в творах
Пієтра делла Валле**

diasporiana.org.ua

Накладом Української Вільної Академії Наук

Вінніпег

1985

Канада

ПЕРЕДМОВА

Осяги козацьких наємних військ в Західній Європі та успіхи козацьких морських походів на Чорному морі зацікавили тогочасних західних політичних ідеологів, воєнних стратегів та національних і релігійних провідників воєнною спільнотою козацького Запоріжжя. В наслідок того, в першій половині XVII століття появилось кілька цікавих чужомовних описів та коментарів, які в деталях розглядали ідеологію, структуру та воєнну тактику запорозького козацтва. Як відомо, більшість тих описів та коментарів доси вже опрацьовано істориками XIX та XX століть. Залишилися тільки невідомими для української історичної науки Подорожі Пієтра делла Валле з 1616-1620 років. Нашим обов'язком було переложити всі козацькі коннотації подорожей Пієтра делла Валле на українську мову та проаналізувати їхню автентичність на основі новознайдених архівних матеріалів.

Працю поділено на дві частини. В першій частині в короткому вступі представлено автора та причини і ціль його подорожей, а після вступу подано всі козацькі описи Пієтра делла Валле в українському перекладі. В другій частині слідує його козацькі листи, яких він написав вже після свого повороту до Риму. Ці пізніші листи не подають багато історичного матеріалу, однак вони є доказом, що делла Валле навіть після свого повороту не забув про важну роль українських козаків у міжнародній політиці Середнього Сходу. Важнішою частиною цього твору залишається критичне пояснення автентичности тверджень Пієтра делла Валле. Підставою цього пояснення є новознайдені історичні матеріали, які основно міняють мильне наставлення колишніх істориків до т. зв. «фантастичних» плянів делла Валле.

Більшу частину цих перекладів ми вже передше опублікували в Українському Історику (ч. 65-76). Їх ми тут знову опублікували за дозволом редакційної колегії цього журналу. На цьому місці хочемо також висловити нашу щирю подяку Українському Історичному Товариству та Українській Вільній Академії Наук, що допомагали нашій праці й уможливили це видання.

Дякуємо також і пану Юрієві Гнатюкові, директорові Манітобської Університетської друкарні за його підтримку та дякуємо всім приятелям, які в будь-який спосіб допомогли нам в публікації цих матеріалів.

Ол. Баран

З М І С Т

Передмова	5
Зміст	7
Вступ	9

ЧАСТИНА ПЕРША

Козаки в подорожніх описах Пієтра делла Валле

Подорожі Пієтра делла Валле Паломника:

I. Плян козацько-перського союзу	15
II. Козацький посол в Персії	21
III. Труднощі козацько-перської угоди	30

ЧАСТИНА ДРУГА

Пізніші козацькі листи Пієтра делла Валле

та автентичність його тверджень

Пієтро делла Валле про козаків

після свого повернення до Риму	41
Автентичність та вірогідність Пієтра делла Валле	46
Список джерел і літератури	51
Показчик імен і назв	55

ВСТУП

Одне з найцікавіших джерел української козаччини з початку XVII століття є опис подорожей італійського шляхтича Пієтра Делла Валле. Цей автор під час своїх подорожей по Середньому Сході зацікавився козаками й цікаво описав їх у своїх подорожніх листах. Ми, студіюючи його описи, рішили перекласти ці листи українською мовою й тим побільшити джерельний запас української історіографії. А, щоб майбутній український дослідник, читаючи наш переклад, мав ясне поняття про особу автора та про обставини, у яких його описи творилися, потрібним видалося нам представити їх в короткім вступі до нашого перекладу.

Пієтро Делла Валле народився 2 квітня 1586 р. в знаній римській родині.¹ Покінчивши вищу освіту, відомий був як поет, оратор, воєн папської армії та член Академії Римських Гумористів. Після розчарування в любові рішив поїхати на «паломництво», яке тривало одинадцять літ. 8 червня 1614 року він вирушив кораблем з Венеції і прибув до Константинополю, де задержався на цілий рік. Тут він вивчав турецьку та арабську мови й у вересні 1615 через Олександрію, Каїр та Синайську гору в'їхав у Єрусалим, де відвідав святі місця й після короткої перерви рушив у дальшу подорож по Середньому Сході. З короткими зупинками в Дамаску та Алеппо прибув до Багдаду, де оженився з християнкою східньо-сирійського обряду. Тут через родинні зв'язки жінки зацікавився Персією і разом з нею виїхав туди на чотири роки. Тодішній володар Персії, шах Аббас Великий, прийняв Пієтра гостинно і радився з ним про свої політичні пляни, голов-но, про заплановані зв'язки із Заходом. Персько-турецька війна в тому часі доходила до рішального зудару і шах шукав союзників між християнськими народами Заходу проти Порту.² Тут виринула в Пієтра Делла Валле думка заангажувати козаків у цій війні по стороні Персії. В часі перебування в Константинополі Пієтро отримав цілий

¹ Описуємо життя Пієтра Делла Валле на основі наступних авторів: Ciampi I., *Della Vita e delle Opere di Pietro della Valle il Pellegrino*, Roma 1880; Lozito V., *Pietro Della Valle*, Varese 1928; Pennesi G., *Pietro Della Valle e i suoi Viaggi*, Roma 1890.

² Monshi E., *History of Shah Abbas the Great*, Boulder Westview, 1978, vol. II, p. 1037—1165.

інформації про козаків. Він бачив як туркам загрозували козацькі морські походи й як Порта боялася всякої анти-турецької коаліції на Чорному морі. Він вірив, що персько-козацький союз міг розбити цілу турецьку імперію й забезпечити свободу християн на Середньому Сході. Піетро Делла Валле навіть виготовив пляни тієї козацько-перської угоди й старався переконувати шаха Аббаса Великого про необхідність цієї угоди для успішного покінчення війни.

Делла Валле не знав, що про цю угоду думав вже скоріше також і інший дорадник шаха. Цим дорадником був кримський принц Шагін Герай, який, переслідований Портою за свою проти-турецьку діяльність, в 1614 році втік до Аббаса Великого і став його військовим репрезентантом на північно-західному фронті. На думку Шагіна Герая козаки творили найкращий военний потенціал на Чорному морі й їх конче треба було використати проти турків. Однак він не думав переговорювати з самими козаками, а через угоду з польським королівством старався отримати козацьких наслідників для перського шаха.³

Аббас не згадував нічого Піетрові Делла Валле про ті пляни Шагіна, але дуже цікавився інформаціями про козаків. Після першої аудієнції Делла Валле часто перебував на перському імператорському дворі, інформуючи шаха про політичні відносини західної Європи. Тут він також стрінув козацького посланця Степана, який був уповноважений одним морським походом переговорювати з шахом про козацьку участь в персько-турецькій війні. Цей Степан мав великі труднощі в справі переговорів, бо не знав жадної мови крім української та польської. Хоч Піетро Делла Валле також не міг з ним комунікуватися безпосередньо, але мимо того став його палким покровителем.

В 1619 році, однак, справа козацько-перського союзу нагло затихла. Чому? — В першій мірі задля стриманої відповіді польського королівства на пропозиції шаха Аббаса.⁴ Подруге, задля дочасного перемир'я між Туреччиною та персами. В тій мирній угоді Аббас одержав усе, чого бажав досягнути в проти-турецькій війні й більше не хотів тратити грошей на безкорисні міжусобиці.⁵ Крім того, грузини зрадили козацьку делегацію Степана й вона стратила весь свій зв'язок із Запорізькою Січчю.⁶

В 1620 році ще писав козацький полковник Олифер Голуб, близький дорадник гетьмана Сагайдачного, до шаха і до домініканського вікарія Вірменії, Павла Марії Чігтадінія, в справі заангажування ко-

³ Баран О., Шах Аббас Великий і Запорожці, Український Історик, ч. 53—4, стор. 50—55.

⁴ Там же, стор. 53.

⁵ Дашкевич Я. Р., Українсько-Іранські переговори напередодні Хотинської Війни, Український Історичний Журнал, рік 1971, зош. 9, стор. 129.

⁶ На основі писання Пієтра Делла Валле Аббас вже сам не хотів тих зв'язків. Гляди: частину другу.

заків в турецькій війні по стороні Персії.⁷ Але ці листи вже не мали жадного впливу на політичні наміри персів.

Хоч мрії Пієтра Делла Валле щодо козацько-іранського союзу ніколи не здійснилися, то, мимо того, його листи мають колосальну вартість для української історіографії. В першій мірі, вони не тільки описують нашу козащину, але характеризують її очима західного інтелектуала з початку XVII століття. Вони показують козацьку систему, стратегію та ідеологію, як також і погляд турків на небезпечний військовий потенціал України.

Ті листи також підкреслюють українську козацьку індивідуальність та окремішність від козацьких рухів російської імперії. Вкінці автор прекрасно змальовує ролю запорозького козацтва на Чорному морі та його стратегічний потенціал на Близькому Сході.

Як ми вже на початку згадували, подорожі Пієтра Делла Валле описані у формі листів до приятеля, що ним був Маріо Скіпано, професор медицини неапільського університету. Всі його листів є 54, починаючи від свого причалення до Константинополю. Про козаків згадує перший раз у своєму четвертому листі, писаному в перському містечку Ферагабаді. Всі його листи опубліковано вперше по-італійському в Римі в роках 1650—53. Вони пізніше були переложені німецькою, французькою та голландською мовами і осягнули кілька добре опрацьованих видань.⁸ В англійській мові появились тільки уривки цих листів.⁹ В російській¹⁰ чи в українській¹¹ мовах ніколи не зроблено жадного перекладу, а слов'янські історіографії знають Пієтра Делла Валле тільки з інтерпретації авторів.¹² Ми мусимо, одначе, підкреслити, що, хоч росіяни мали більше історичного матеріалу в описах Пієтра Делла Валле, не зацікавилися ним так інтензивно, як україн-

⁷ Дашкевич, *цит. твір*, стор. 130—131.

⁸ Blunt W., *Pietro's Pilgrimage*, London, Barrie, 1953.

⁹ Там же.

¹⁰ В російській історіографії маємо тільки одну працю, яка розглядає подорожі Пієтра Делла Валле: Новосельцев А. П., Русско-иранские отношения в первой половине XVII в. — *Международные связи России в XVII—XVIII вв. Экономика, Политика и Культура* (Сборник статей), Москва, 1966, стор. 119—120.

¹¹ Ось такі українські автори пишуть про подорожі Пієтра Делла Валле й інтерпретують частинно його інформації: Вахнянин Н., *Взаємини поміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620*, *Правда* (Львів) 1868, ч. 43, стор. 509—512, ч. 44, стор. 522—525, ч. 45, стор. 533—534; Левченко М., *Звістки про турецьке «бегадурство» та про Україну й Східну Європу першої пол. XVI ст. у француза Гільйома Постеля, Статті та записи*, Київ, 1927; Дашкевич, *цит. твір*, стор. 124—131.

¹² Слід нам згадати ще грузинські твори про описи козащини паломника Пієтра Делла Валле: Цінцадзе Я., *З історії взаємовідносин України і Грузії*, Тбілісі, 1958, стор. 18—28, 37—44 (груз. мовою); Жужунадзе О. Г., *Дружба грузинского и украинского народов, Страницы из истории Грузии*, 1965, стор. 180.

ці. Але вже час, щоб українці також переложили на свою мову важніші джерела їхньої історіографії.

Наш переклад поділений на дві частини. Перша частина — це опис плянів та мрій Пієтра Делла Валле щодо козацько-перського союзу, а друга, це практичне старання про здійснення тих плянів. Для нашого перекладу ми вживали не перше, тобто оригінальне римське видання, але вже трохи поправлене, венецьке видання з 1661 року. Повний титул цього видання звучить ось так: *„Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino, Descritti da lui medesimo in Lettere familiari all'erudito suo Amico Mario Schipano: LA PERSIA, Parte Prima, In Venetia, 1661. Presso Paolo Baglioni. (Con licenza de' Superiori e Privilegio.)*

ЧАСТИНА ПЕРША

**КОЗАКИ В ПОДОРОЖНІХ ОПИСАХ
ПІЕТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ**

і в мочарах Меотідських та частинно коло Чорного моря.¹⁴ Але козаки, як такі, також перебувають у багатьох південних краях Коронної Польщі.

Я ніколи не мав на думці злучити російських козаків з персами, — бо, мимо того, що вони всі є еретиками або схизматиками, живучи в московській державі, що наслідують грецькі ереси й дуже погано дивяться на нас латинян,¹⁵ — вони живуть далеко від турків і тому не можуть спричинити їм більшої шкоди. Крім того, вони не є в найкращих відношеннях з персами, бо на Каспійському морі та на Волзі деколи обробовують торговельні кораблі персів і хоч московський володар каже, що живе в приятельстві з перським шахом та часто посилають одні до одних амбасадорів, то мимо того, це приятельство є тільки вдаване, а правдою є, що вони тайно не зносять один одного й то задля різних неприємностей, що спричинене близькістю та торговельним рухом між тими двома народами.

Моя думка була, щоб поєднати персів з козаками Польщі, а головне з тими, що мають свій осідок на гирлі ріки Бористена над Чорним морем, де без вибудованого міста вони частинно живуть в шатрах, частинно в курінях, хоронені водами та мочаристим тереном, що вони, коли хочуть, можуть заводнити зо всіх сторін, так, що ні із суші, ні з моря на них не можна напасти й не можна їх вигнати з їхньої фортеці.¹⁶

В цій місцевості постійно живе більше ніж 2 000 добрих вояків, які під час зими сторожать водянні судна та зброю, а при тім роблять рейди на суші як кіннота проти європейських татар, що з ними сусідують. А в літі, в кожній годині, як кажеться, є час на морські імпрези. Приїжджає багато інших козаків зо всіх сусідних країн і зо всіх усюдів Польщі, приманені бажанням добичі. Вибирають з-поміж себе найкращих провідників і стільки їх, щоб вистарчало на всі заплановані імпрези.¹⁷ Вирушають — від трьох до п'ятисот — озброєними чайками, що везуть деколи чотири тисячі, деколи шість тисяч, а навіть і сім чи вісім тисяч вибраних вояків, які в дійсності не тільки вояки, але також і гребці та моряки, бо немає між ними таких людей, які не розумілися б на багатьох речах.

¹⁴ Lantzeff V. G. — Pierce R. A., *Eastward to Empire*, Montreal, McGill, 1973, p. 73—107; Longworth Ph., *The Cossacks*, New York, Holt-Rinehart, 1969, p. 47—75.

¹⁵ Не забуваймо, що Піетро Делла Валле пише це напередодні найгірших релігійних міжусобиць, тобто тридцятьлітньої війни, в часі найгіршої релігійної нетолеранції.

¹⁶ Інформації автора відзеркалюють турецькі погляди на Запорозьку Січ.

¹⁷ Сьогодні немає точних зазначень про всі морські походи козаків, бо козаки не привозили добичі додому, а збували її у Грузії, щоб польські власті не сконфіскували її. Тому за роки 1616—20 більше морських походів згадується у венецьких повідомленнях, ніж в польських архівах. Гляди: Welykuj A., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*, Romae, 1959, v. III, p. 105—260.

З тими силами вони їдуть проти турків. Все, що знаходять на морі, грабують. І вже так багато награбували, що турецькі «карамусалі» та інші торговельні судна в літі бояться їздити по морю. Незадоволені з морської добичі, козаки виходять також і на сушу і вже немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які ними не були б зайняті та пограбовані. Сіноп, велике місто і знане через античну особу Мітридата,¹⁸ між іншим, також скуштувало їхнього гніву. Кафа,¹⁹ яка має бути осідком європейського татарського ханату, не могла освободитися з їхніх рук. І сам Трапезунд²⁰ був кілька раз в небезпеці і якщо вратувався в минулому, то це ще не означає, що unikне її в майбутньому. Турки кожного разу посилають проти них з Константинополю одну спеціальну флоту. Ця флоту спочатку складалася з гребців та галер, бо, скажучи правду, тільки такого типу судна можуть бути активними на тому морі, де немає більших пристаней. Пристаней взагалі є дуже мало і вони всі малі, а що більше, всі вони знаходяться в гирлі рік. Крім того, на багатьох місцях, куди козаки спеціально заїжджають, води є такі плиткі, що більші кораблі не можуть туди заплисти. Останніми часами, однак, турки, бачучи, що їхні фрегати не робили нічого, а тільки побільшили добичу козаків, зрушені обуренням, збільшили свою флоту не тільки квантитативно, тобто, побільшили число гребців і галер, але наслали також і більші воєнні кораблі, щоб їх супроводили. В 1616 році, коли я був у Сирії, їм післали також і генерала Могамед Башу, сина Ціцала і швагра того, що був тоді великим везіром. Він мав під собою не тільки велике число малих суден, але і десять великих кораблів (галер), найкращих з-поміж тих, що тоді мали при собі в Константинополі. Але навіть з такою сильною флотою він не мав більше щастя ніж його попередники. Навпаки, йому пішло гірше, бо козаки розбили цілу його флоту і він стратив, між іншим, два великі кораблі. А його самого, пораненого і голодного, примусили до втечі.²¹ До чого стремлять у майбутньому козаки, захоплені і горді своїми досягненнями, зали-

¹⁸ Тут розходиться про останнього понтійського короля перед римською окупацією. — Це був: Мітридат VI Еупатор (121—63 до Хр.), який підняв жорстоку війну проти римлян, в якій і сам загинув. Його переможець, римський генерал, Помпей, поховав його тіло в місті Сінопі.

¹⁹ Каффа, кримське торговельне місто, яке, однак, було виїняте з-під юрисдикції кримського хана, а підлягало прямо турецькій порті.

²⁰ Требізонд (по-українському Трапезунд) був не тільки найбільшим місцем північного побережжя Малої Азії, але також і найславнішим. Звідти почали візантійці свої контр-офензиви проти інвазій Малої Азії й при упадку Візантії це місто стало столицею окремої імперії південного побережжя Чорного моря. Для Пієтра Делла Валле Требізонд символізував християнську волю Малої Азії.

²¹ Ось як описує цю поразку венецька примітка: „Scrivono di Constantino-poli di 8 Agosto, che li Cosacchi in grosso numero habbiano dato una gagliarda rotta a Turchi alle boche di Mar Negro, con haverne tagliati questi appezzi da m/X et levatoli 3 galere, perlichè in Constantinopoli si facevano provigioni

шаю уяві Вашої Милости. Я тільки скажу те, що сам від них чув: — Вони надіються одного дня взяти Константинопіль. — Вони кажуть, що для них було зарезервовано освободження цієї країни й існують пророцтва, які це ясно пророчать.

Якби не було, вони сьогодні є дуже сильними на Чорнім морі й ще щоб трохи позмагалися, будуть його абсолютними панами. Вони почали свою активність не від тепер, але вже від часів султана Мурада²² вони в такий самий спосіб провадили війну проти турків як сьогодні. А ті турки за тридцять і кілька літ, що ці на них насакають, не могли їх знищити. Противно, козаки сьогодні є сильнішими, ніж були і можна сміло сподіватися, що ще будуть рости в майбутньому.

Я, студіюючи їхній стан та їхній спосіб життя,²³ думаю на правду, що вони одного дня створять для себе одну могутню республіку, бо з такими самими принципами почали славні спартанці, лакедемонійці, як також і сицилійці, картагенці і навіть самі римляни, а в модерних часах голляндці.

Не перешкоджає їм і те, що не мають приватних домів та жінок і в наслідок того не можуть множитися; бо мимо всього, як ми бачили, вони вже від багатьох літ чисельно все побільшувалися. А, може, вони поволі запровадять також і одруження. Вже ті, що постійно перебувають в гирлі ріки, не живуть без жінок, а багато з них є жонаті. Так само, багато з-поміж них свою добич, здобуту в різних місцях, задержує для себе й продає її, коли схоче, або вимінює її за викуп.

Ті знову, що мешкають в середині країни, безперечно мусять бути жонатими і (в уяві) я їх вже бачу організовано осілих у великих князівствах. Польський король, пан їхньої країни, хоч звичайно живе в згоді з турками, мимо того тримає тих козаків для своєї евентуальної оборони й помагає їм грішми та всім тим, чим може. Але також перепрошує турків, коли вони скаржаться на козаків, виправдуючись тим, що то є розбійники, яких він ніяк не може покарати. Цей король робить так само, як робить архикнязь Австрії з венеціанцями в справі ускоків.²⁴

di genti et vascelli per inviar controlli, et veder in tutti modi di repremerli...“ Welykuj, *op. cit.*, p. 134. — Як ця нотатка каже, козаки знищили три кораблі та порізали 10.000 турків, так, що порта мусіла підготувати нову експедицію проти них, щоб їх застановити та покарати,

²² Розходитьсь про султана Мурата III (1574—1595). Крім перекладеного тексту автор доложив ще таку замітку: «Я читав і перестудіював власноручні писання цього султана, щодо цієї справи».

²³ Замітка автора: «Ще в християнських студіях, а потім більше в Константинополі, я все вивчав, шукав і пильно стежив за всім, що відносилось до них».

²⁴ «Ускоки» це були колишні сербські втікачі, які перед турецькими інвазіями перейшли на службу австрійського імператора. Тут їх уживано як пограничне військо з спеціальними привілеями. Cfr. Darby H. C. and others, *A Short History of Yugoslavia*, Cambridge Univ. Press, 1968, p. 48.

Тепер, знаючи те все (про козаків), я також довідався, що держава перського короля доходить майже до Чорного моря й між морем та його країною немає нічого крім території Колхиди,²⁵ або її частини, званої князівством Дадіанів, чи по-турецькому Менгрелії,²⁶ і ще якоїсь то грузинської провінції, що є останньою над Чорним морем.²⁷ Зрештою, (там більше грузинських провінцій) кожна з них має свого окремого князя і ширина їх не перевищує від чотирьох до шістьох днів їзди. Знаючи також, що всі ті князі між персами та морем є християни, я дійшов до висновку, що для них було б присмним і практичним приятельство з козаками. Вони за плечима козаків могли б забезпечитися проти сусідніх турків.

Туреччина, якщо тим часом їх не нападусь, то тільки тому,, що не може задля суворости та недоступности цих країн, хоч вона не перестає від деяких зпоміж них збирати великі податки, звані «трибути», з якими грузини, можна сказати, забезпечують собі мирні зв'язки та торговельний рух з Трапезундом та з рештою турецької держави.

Так само нам відомо, що ці (грузинські) князі, або з симпатії, або зі страху, є приятелями також і перського володаря,²⁸ який, щоб дати можливість переходу й торгівлі для своїх підданих і козаків, та щоб запевнити волю тих (грузинських) народів і безпечність їхніх земель, може їх легко наклонити до себе через приятельство, чи, як потрібно нагнати їм страху.

Тепер, якщо козаки мали б у тих сторонах — що для них є другою стороною моря — обезпечений осідок, то не тільки сильніше і зручніше могли б нищити турецьку державу, але, маючи сусідніх персів за плечима, задержали б і боронили б всі території, які могли б відвоювати від турків. Вони самі того не могли б зробити, бо їх є мало і з другої сторони моря вони не були б в силі себе утримати. Тому я старався за всяку ціну досягнути те поєднання та приятельство (між Персією та козаками). Наслідки цього поєднання та поєднання з Польщею, яка напевно прилучилася б до нього, мусіли б дати дуже сильне і цінне майбутнє. Це вже не означало б (для козаків) тільки зграбувати й втекти, як це бувало дотепер, але затримати з перською помічно певну територію, а найголовніше околицю Трапезунду, яка гра-

²⁵ Колхіда, чи по-грецьки Колхіс, це старинна назва західного Закавказзя, що лежить на березі Чорного моря та долини ріки Ріоні. В історії згадується про Колхіду вже 1 000 років до Христа. Гляди: Инадзе М. П., *Причерноморские города древней Колхиды*, Тбилиси, 1968.

²⁶ В XV столітті поділено Колхіду на менші князівства, з яких Мінгрелія в долині ріки Ріоні була під владою княжої династії «Дадіані». Гляди: Allen W. E. D., *A History of the Georgian People*, London (Routledge), 1971, p. 137.

²⁷ Ось такі князівства є в XVI і XVII століттях на території старинної Колхиди: Мінгрелія, Гурія, Абхазія, Сванитія і Самцхе. А позаду їх находилося Імеретійське царство. Там же, стор. 131—140.

²⁸ Якщо йде про Аббаса Великого, або про його сина, то вони не все поводилися так, як приятелі грузинів. Там же, стор. 165—173.

ничить на суші з перською державою, а для козаків є вигідною, бо лежить на побережжі моря. Я це все мав на меті, коли думав, як багато можна б там досягнути.

В цій справі навіть кожний засліплений інтелект має добачувати християнську чесноту і корисність; крім того, вона є легкою і високо оціненою. Перський король не хоче нічого іншого тільки це, він же ж ніколи не оминє жадної можливості для нищення турків; а приятельство кожного князя та християнського народу за цим шукає, цього добивається й добивалася вже довгі роки. А щодо козаків, то навіть не можна подумати, щоб їм було неприємним одержання такої сильної підтримки, хоч би від князя іншого закону.

Щодо мене, то мені виглядало, що я гідний посередник для їхніх переговорів. Насамперед, я християнин, якими є теж козаки Польщі. Вони є християнами і у великій мірі католиками²⁹ й тим самим мали б мені довіряти. Дальше, я римський підданий папи, кого перський король дуже шанує, а крім того я є людина добре поінформована, яка може говорити про речі на основі певних підстав, тому то я мушу викликати у перського шаха, якому пропоную тільки його добро, велику віру та довір'я.

Деякі труднощі, однак, могли б постати з того приводу, що я не ходив по країні Колхиди, не відвідував і не бачив її й тому не знав би ні моря ні побережжя тих околиць й не міг би сказати, які проходи і місця треба укріплювати й де треба побудувати пристані. Трудність могла б постати з того приводу, що мені, перебуваючому в Персії, важко було б переписуватися з козаками, які є від нас далеко, відлучені морем. Але я постарався б здолати цю трудність. Я не пощадив би муки, щоб поїхати на другий бік Чорного моря, якщо б можна переговорювати з козаками і вернувся б до Персії з їхньою відповіддю та їхніми заявами.

З такими то думками йшов я до перського (королівського) Двору у Ферагабаді.

²⁹ Піетро Делла Валле не знав зблизька запорожців, а в Римі чув про Берестейську Унію й тому думав, що козаки є католиками.

КОЗАЦЬКИЙ ПОСОЛ В ПЕРСІЇ

У тому самому часі, коли я виїхав з півдня, тобто з Ісфагану, до Ферагабаду, Господь післав мені на поміч, як Ваша Милість побачить, одну іншу особу із заходу з такою самою пропозицією, як моя. Це був один з тих козаків, про яких я свого часу реферував у Ферагабаді; тільки він приїхав з Чорного моря до цього міста кілька днів пізніше, ніж я. Щоб Ваша Милість зрозуміла цілу ту плутанину, то я Вам коротко розкажу, чому і як прибув цей козак до Ферагабаду.

Один з тих християнських князів, про яких я згадував, що вони знаходяться над Чорним морем, забажав стати приятелем козаків і хотів використати їхні зв'язки для своєї країни. Не знаю точно чи це був князь Мегрелії, чи іншої провінції, званої Гурія,¹ — яка лежить ближче Трапезунду, але все ще є частиною Колхиди, бо територіально і лінгвістично творить частину грузинських князівств і як така є християнсько-грецького обряду. В кожному випадку, цей князь хотів козаків з таких самих причин, про які я Вам згадував передше.

Він запросив до себе козаків листовно та різними надісланими подарунками. А, щоб впевнити їх про свою (християнську) віру, одного разу вислав їм спеціальні золоті хрестики. В тих краях, якщо хтось хоче показати, що є християнином, говориться, що добре, як виявить любов до хреста, а з почитанням хреста запевнить інших про свою християнську приналежність.² Тому то англійці, які не люблять і не почитають хреста, уважаються тутешніми магометанами та перським королем, щоб Ваша Милість знала, за злих християн і за еретиків.

То, як я вже згадував, цей князь запросив козаків до себе, а козаки, які також таких зв'язків бажали, прийняли його запрошення і розпоча-

¹ Сьогодні Мегрелія і Гурія є одною провінцією у советській системі. Вони економічно були пов'язані вже в XVII столітті й козаки не робили великої різниці, як заїздили до них. Див.: Давитая Ф. Ф. вид., *Грузия*, Москва 1967, стор. 217—227.

² Почитання хреста поширилося на сході вже у VIII столітті під впливом візантійського «іконоборства» й багато більше вкорінилося в традиції, ніж на заході. Cfr. Talbot Rice D., *Art of the Byzantine Era*, New York/Praeger, 1966, p. 74.

ли з ним дуже приятельські зносини. Вони із своїми арміями вже кількакратно прибули до цієї країни, де навіть при зловісній опозиції турків були дуже сердечно прийняті князем. Козаки, з другої сторони, для відповідного взаємовідношення від першої зустрічі обезпечували і боронили кораблі цього князівства, що для торговельних зв'язків плавали в усі сторони світу.

Через таку приязнь (з грузинами), або, може, цей князь піддав їм таку думку, або вони самі дійшли до такого переконання, досить того, що козаки ще думали про те, щоб поєднатися з перським королем. А до земель цього короля можна було найлегше дістатися через землі їхнього князя-союзника. І так воно сталося, що в останніх місяцях до набережжя цього князівства приплила велика козацька виправа, яка складалася з більше ніж двох тисяч добрих вояків. Всі вони дістали велику охоту вийти на сушу, залишити кораблі в пристані приятельського князівства, і, в надії здобичі, грабунку та великих здобутків, піти й найнятися на службу до перського шаха в його протитурецькій війні. Всім же ж були знані великі приготування до цієї війни, їх чутки розголошено по цілому довколишньому світі.

Але мимо того вони всі не висадилися. Козаки, обмірковуючи, що вони не знали дійсної волі шаха (щодо їхнього прийняття) і навіть не могли впевнитися про його волю, бо шах не був християнином, рішили, що краще буде висадити тільки сорок найвідважніших їхніх вояків, яким після висадки наказали, щоб вивідали дорогу, як можливо, проникнули до імперського двору Персії, намовили там шаха прийняти їхню пропозицію, і як він погоджувався б на їхнє наймання, то повернулися відразу до побережжя, або кимсь повідомили їх, щоб усі вони зразу поприходили туди, або пішли воювати там, де шах їм наказуватиме.

З такими наказами тих сорок козаків залишилися на суші, задержуючи з собою їхній корабель, щоб могли морем повернутися додому, якщо б зайшла така потреба. З набережжя цього князівства, тобто Мегрелії чи Гурії, де вони висадилися, й від князя, що тут панував, вони були вислані з порученими листинами до іншого грузинського володаря, який живе глибше в континенті, і якого з цілим його князівством — не знаю з якої причини — і турки і перси називають «Башачук», що означає «непокрита голова» чи «свобідна голова», а грузини кличуть його «королем імеретів». Його провінція є так само частиною Колхіди, але також належить до Іберії, або краще сказано, граничить з обома країнами.³

Тутешній князь прийняв козаків дуже гарно і відповідно улаштував їх, але коли довідався про їхні наміри, радив їм, щоб вони всі не

³ Ця провінція офіційно називається Імеретія. Її володарі носили королівський титул. В часі цієї козацької виправи королем Імеретії був Юрій III (1604—1639), який відігравав важну роль в проти-перській коаліції перед приходом Делла Валле. Cfr. Allen W. E. D., *op. cit.*, p. 166; Дашкевич Я. Р., *цит. твір*, стор. 128.

вибиралися відразу до Персії, а післали туди тільки одного з поміж себе, якому він особисто дасть рекомендаційного листа, щоб довідався про настанову тамтешнього володаря. Таким чином, тридцять дев'ять козаків залишилося в Башачук, а до Персії вислано тільки одного, званого Степаном, по національності поляка, а по релігії католика, який крім польської мови володів також і рутенською.⁴

Його вислано в першій мірі до Тіблісу. В цьому місті, як і у великій частині Іберії, тобто в цілій провінції Картлії,⁵ володіє сьогодні якийсь Баград Мірза,⁶ який не є вже абсолютним володарем, як його попередники, але є феодално підчинений Персіянинові. Хоч він є князем грузинського походження, то мимо того, є магометанином, яким був і його батько, що відкинув християнство і прийняв нову віру, щоб впадобитися перському шахові. Він позбавив державу правного наслідника, первородного її власної династії, який є ще стало християнином, але живе тепер у перській тюрмі, куди кілька літ тому був запроторений.⁷

Князь Башачук (Імеретії) післав і тепло допоруочував своїми рекомендаційними листами згаданого козака до Баграда Мірзи, щоб цей переслав його з новим допоруоченням до перського двору та перського шаха, інформуючи їх про особу, походження та наміри козака. Я думаю, що князь Башачук не писав прямо до перського шаха, а тільки до Мірзи, бо, хоч публічно він показується приятелем шаха, то тайно, не виглядає, що живе з ним в добрих відносинах. Князь Башачук є родичем і прихильником іншого грузинського князя, по імені Теймураз

⁴ Дашкевич Я. Р., *цит. твір*, стор. 128. Автор сумнівається про ці дані козака Степана. Він непевний, чи Степан дійсно був поляком і католиком. Для нас тут немає жадного сумніву. Делла Валле не тільки твердить, але на кількох місцях наголошує національну і релігійну приналежність козака. Зрештою, в тих часах було багато поляків і інших національностей в козацтві. Степана власне висилали в посольстві тільки тому, що він знав добре обидві мови.

⁵ Картлія, в старих грецько-римських літописах «Іберія», в середньовіччі витворила сильне зцентралізоване князівство (королівство), яке найбільше боролось проти турецької та перської агресії. Див. Давитая Ф. Ф., *цит. твір*, стор. 135—172.

⁶ Багратійці, це широка грузинська династія, яка постала в дев'ятому столітті й через династичні подружжя вона часто була сполучена з візантійськими імперськими родами Комненів та Палеологів. Нами згаданий Баграт Мірза в історичних творах XVII століття цитується як Баграт VII. Cfr. Allen W. E. D., *op. cit.*, p. 57—58, 131—135, 167; Дашкевич Я. Р., *цит. твір*, стор. 128.

⁷ Мова про князя Луарсаба II, який з кахетійським князем повстав проти Аббаса, але повстання закінчилося невдачею. Луарсаб в 1615 році піддався персам, які його арештували і запроторили до Шіразької тюрми, де в 1622 р. він був задушений. Cfr. Allen W. E. D., *op. cit.*, p. 166—7; Lang D. M., *The Last Years of the Georgian Monarchy*, Kolumbia Univ. Press, 1957, p. 12.

Хана, якому підлягала провінція Кахетія⁸ і, не знаю вже точно які інші краї, але напевно решта Іберії та велика частина Албанії. Цей князь через свої гострі суперечки з перським володарем, про яких довго треба б розповідати, від кількох літ немилосердно переслідується жорстокими війнами.

Але досить того, що козак Степан був скерований до Баграда Мірзи до Тіблісу, а Баград згідно з просьбою князя, а ще найбільше, щоб послужити своєму шахові, про якого тут розходилося, післав відразу козака з порученими листами та почотом своїх людей до перського двору. В поручених листах він також інформував шаха про особу Степана та причину його прибуття, про наміри та ідеї козаків, і про все, що було потрібним до цієї справи.

Цей козак приїхав до Ферагабаду, де тепер перебуває перський двір, декілька днів після мене, що могло бути в другому тижні місяця березня.⁹ Шах, довідавшись про його наміри з листа Баграда Мірзи, прийняв його з великою ласкавістю, але тому, що наш козак не говорив такою мовою, яку шах міг розуміти і не мав перекладчика, який міг перекласти його концепції, він не говорив нічого, тільки виявив свою глибоку шану шахові. Так само і шах не дав йому жадної відповіді, але післав його й передав під опіку Есфендіяр Бегові,^{9a} який є одним з найповажніших дворян і найближчим фаворитом шаха. Зате, шах написав свою відповідь і післав її з поспіхом до Баграда Мірзи через тих самих його людей, що привели до двору козака. В тій відповіді, якщо я добре зрозумів, шах наказав Мірзі, щоб задержав, приласкав і взагалі добре трактував тих козаків, що задержалися в Башачук, бо його Величність, після того, як добре поінформується про наміри тих людей, обдарує їх і запросить їх до свого двору, щоб виконали те, що вони хотіли.

Між тим, наш козак чувся у Ферагабаді дуже погано, бо не знав, як стоять його справи і не знав жодної мови, щоб дещо про ті справи довідатися. Найбільше турбувало його те, що боявся, що його приятелі, залишені в Башачук, не дїждавшись його повернення, а зокрема особистого повернення, як йому було наказано, могли думати, що він пропав і відїхали б назад, залишаючи його самого в тій незнаній країні. У цій тривожній ситуації він довідався, що я є в Ферагабаді. Вже за те, що я був католиком, названим римським, він глядів на мене, як на ангела хоронителя й відразу відвідав мене. Та на щастя, в особі мого слуги

⁸ Теймураз I, король Кахетії, був постійним ворогом Аббаса. З Луарсабом воював проти персів, але не піддався. Зате перси мучили його родину і подесяткували його населення. Мимо того, Теймураз до 1648 провадив партизанську війну проти Персії. Cfr. Lang D. M., *op. cit.*, p. 12—13; Allen W. E. D. & Mango A., *Russian Embassies to the Georgian Kings*, Cambridge, Univ. Press, 1970, v. I, p. 262.

⁹ За численням Дашкевича Степан прибув до Ферагабаду між 4 і 10 березня. Див.: Дашкевич Я. Р., *цит. твір*, стор. 128.

^{9a} Есфендіяр Бег був не тільки фаворитом шаха, але також виконавцем його приватних бажань, або бажань приватного життя шаха.

знайшов перекладчика, який крім турецької, перської, вірменської та французької говорить всіма необхідними мовами тих країн і белькоче трохи по-рутенському. Він з нашим отцем Йоанном Тадеєм, вікарієм босих кармелітів, перебував два роки на Московщині, коли їх туди вислано в службі перського шаха.¹⁰ Через того перекладчика ми врешті розговорилися між собою. Як я зрадів, Ваша Милість може собі вже уявити на основі того, що я попередньо писав.

Він розказав мені все про свої справи, а я йому про свої. Врешті я запропонував йому мої услуги для добра його нації, а він обрав мене, так би мовити, за свого представника та консультора козацького народу. Ми залишилися разом, бо і так, при першій нагоді, як би я говорив з міністрами чи з шахом про їхні справи, мусів би консультиватися з ним.

Я перший раз почав порушувати цю справу з Тохта Бегом,¹¹ який відвідав мене 13-го березня, того самого дня й тільки кілька годин пізніше, як я говорив з козаком, який, перебуваючи ще в хаті, не хотів марнувати часу та доброї нагоди для своєї справи. Я також старався використати його приявність і розказав Тохта Бегові хто він, інформуючи дворянина коротко, але вичерпно, про значення козацького народу та які великі послуги могли б вони зробити перському шахові. Тому шах мав би їх більше поважати і фаворизувати та не гайнувати жодної можливості прийняти їх на службу. Вони вже ж самі себе з відданістю запропонували. Тохта Бегові сподобалося зайнятись тими справами і він мені пообіцяв, що все це перекаже шахові. Я був певний, що він це зробить і незабаром бачили наслідки. Вони показалися, коли наш козак, — який став нетерпеливий, що не мав жодної офіційної відповіді і що Есфендіяр Бег не подбав про нього так, як йому було наказано, — подав королеві одного дня на вулиці спеціальне письмове прохання. Шах взяв у руки це письмо і без того, щоб його перечитав, застановив свого коня, прикликав до себе Есфендіяра Бега і всіх інших дворян, що були в його почоті і промовив до них піднесеним голосом, як він звичайно це робив: *«Ви не знаєте, що це за нарід, ви не знаєте, які хоробрі ці люди і як добре треба з ними обходитися. Вони — ті, що домінують над Чорним морем, які зайняли вже стільки міст і які заподіяли туркам те, і те, і те»*. Описуючи все до деталей. *«Вони можуть для нас зробити ще багато більше прислуг»*. Тут він згадував те, що я переказав Тохта Бегові. Врешті сказав, що хоче ними послужитися, а до того часу наказав, щоб з цим козаком поведилися із спеціальною ласкавістю. Есфендіяр Бегові окремо наказав,

¹⁰ Шах часто уживав католицьких монахів як післанців до європейських держав.

¹¹ Тохта Бег належав до найвищих функціонерів перського двору. Його титул звучав: «мегмандар» чи «охоронець постелі». Але його функція включила в собі політичного інформатора. Див.: Дашкевич Я. Р., *цит. твір*, стор. 128.

щоб не допустив, щоб козакові бракувало вина,¹² бо він знає, що ті люблять весело випити, а крім того, велів йому виплатити грошевий дар у сумі п'ять «томанів», що буде близько п'ятдесяти зекінів, для свого удержання, якщо б вже розтратив попередню допомогу шаха.¹³

(Кілька днів пізніше у шаха ще у Ферагабаді). Розмову з шахом я скоро завернув до нашої старої ідеї, тобто справи з козаками. Я сказав шахові, що, як він не може зв'язати турків на Червоному морі, то міг би їх легко придушити на Чорному морі. Від того міг би цілий Константинопіль умерти з голоду. З того моря дістає це місто збіжжя, обрік, масляні продукти, шкіру, дерево на палення і на будову домів та кораблів і багато дечого іншого, що потрібно до життя. Шах із зацікавленням запитався: «Як це можна зробити?» Я йому відповів, що дуже легко, тільки запевнити собі козацьку приязнь на Чорному морі. Вони вже зробили туркам на цім морі стільки шкод, скільки лише Їх Величність може собі уявити. А щодо морської дороги при суші, то там, де вона є близько території шаха, він міг би постачати їм якоїсь помочі, забезпечити цілий терен і запевнити якийсь захист для козацьких виправ. Це міг би досягнути дуже легко, якби укріпив якусь пристань, а як такої пристані там немає, то міг би укріпити гирло одної ріки, яких там не бракує. Це дуже посилило б козаків. Вони з забезпеченою підтримкою та перебуваючи так близько, могли б мати великі успіхи (проти турків). Загрозили б таким чином побережжя Трапезунту та цілої тієї околиці й унеможливили б турецькій флоті навігацію на Чорному морі. Чорне море мале і хто тут посилюється так, як козаки розпочали, стане без сумніву його єдиним паном. Це все можна було бачити з їхніх виправ з останніх років.

Тут я зібрав всі свої передумані і давно вже приготовані аргументи, мої короткі міркування і все, що я зробив для тієї справи, про які я вже писав у моїх звідомленнях до Вашої Милости і які зайвим було б тут повторювати.

Врешті я ще додав, що якраз козаки хочять служити у Їх Величності й самі себе пропонуючи, щойно вислали своїх послів, з яких перший, пізнавши дорогу і міста, прибув вже до Ферагабаду з великою пошаною до шаха.

Але необхідним є, щоб Їх Величність приложився як-слід до рішення цієї вельми корисної справи, щоб прийняв козаків і дав їм на-решті якесь розпорядження, щоб не втратив такої чудової нагоди, що сам Господь Бог послав йому.

Шах слухав мене з найбільшим зацікавленням і ані разу не переривав мене. А коли я все скінчив, він відповів мені із зворушливим і

¹² Хоч Аббас був магометанином, то не відкидав алкоголю. Сам Делла Валле твердить, що кілька разів пив алкоголічні напитки з шахом. Див.: *Viaggi*, p. 401.

¹³ *Viaggi*, pp. 308—323. Це означає, що досі перекладений опис П'єстра Делла Валле є безперервною частиною його четвертого листа. Він його писав в тому самому часі, перебуваючи у Ферагабаді. Дальші частини про козаків будуть уже уривками з різних місцевостей та різних дат.

емоційним захопленням. Він мені сказав, що він був би вже все зробив, якби це Богові подобалося, але все і так в Божих руках й до Бога треба звертатися і від Нього сподіватися всього. Більше раз благаючи промовив: «Аллах», «Аллах»; а потім повторював спеціальні арабські вислови, які часто уживаються на Сході в значенні бажання і надії: «Ін Ша'ллах», «Ін Ша'ллах». В точному перекладі це звучить: «Якщо подобається Богові»; але його правдиве значення: «Якщо Бог схотів». Не треба дивуватися, що араби про теперішню і майбутню Божу волю говорять в минулому часі, бо все, що Бог хоче, було передіришено від вічності в божій ідеї.¹⁴

В п'ятницю, одинадцятого травня, задля деяких алярмуючих вістей з Туреччини, шах, скоріше ніж передбачено, виїхав з Ферагабаду до Казуїну... Але останнього дня, заки він виїхав, вислав козака Степана назад до своїх приятелів. Вислав його з певними людьми Баграда Мірзи, які мали провадити його з великою увагою. Крім того, шах обдарував козака золотом витканими убраннями та грішми. Не дав йому тільки одного листа, адресованого до генерального капітана козаків. Копія цього листа є у мене і я переховую її між іншими своїми грамотами. В цьому листі між іншим сказано, що цей чоловік не знав мови країни, тому проситься, щоб післали інших людей, які можуть переговорювати в імені козаків. Тим самим, шах дав знати козакам, що хоче з ними домовитися до найменших подробиць.¹⁵

Своєму васалові, Баградові Мірзі, одначе, шах вислав багато інших листів з різними наказами та інструкціями в тій справі. Він добре зробив, що таким чином вирішив офіційне листування, бо цей козак насправді не задля нездібности, а задля незнання мови не міг ніяк переговорювати та рішати про такі важні речі. Крім того, козак не мав жодного уповноваження та відповідних чинів до офіційних переговорів. Я через Степана ще післав окремого листа до тих козаків, що знаходилися в Башачуку, намовляючи їх, щоб прибули до перського двору і брали участь у прекрасних протитурецьких виправах, а я окремо запевнював їх, що в тій країні й у того шаха все буду обстоювати за їхньою службою...¹⁶

(На ловецькій оселі). Останнього дня місяця травня я довідався, що секретар Агамір¹⁷ приїхав і поселився недалеко від мого помешкання. Пішов я відвідати його і довідатися дещо нового про шаха... Розмовляли ми також багато про козаків і про те, що я все наголошував, що скільки треба і можна б осягнути через посдання з ними. Я все йому розказав до деталей, що передше сказав шахові, але багато ясніше і обширніше.

¹⁴ *Viaggi*, pp. 398—400.

¹⁵ Аббас, який щодня приймав послів різних країн Європи та Азії, не міг толерувати людини, яка навіть перекладчика не могла найти для себе.

¹⁶ *Viaggi*, pp. 428—429.

¹⁷ Агамір в європейському розумінні більше був дорадником шаха, ніж секретарем.

Він слухав з зацікавленням, часто питаючи мене і обговорюючи докладно кожен пункт. Між іншим, я старався логічно довести, як легко можна б здобути від турків Трапезунд та інші сусідні міста на Чорному морі, якщо б шах із своєю армією на суші помагав козацькій виправі. Козаки своїми постійними атаками з моря зайняли б турецькі посілости і передали б їх у руки персів. Вони дуже здібні до здобування чужих країн, але не можуть ці здобутки утримати в своїх руках. Їх мало і вічно тиняються, а живучи з другого боку, мусять зосереджувати цілу армію на морі. Агамір всі ті речі розумів і прийняв їх дуже добре. Але я йому ще сказав, що цей союз з козаками добрий не тільки для війни проти турків, але міг би бути багато кориснішим для торгівлі, головню, для посилки шовку до Європи. Ця ідея зовсім згідна з бажанням шаха, який хотів оминати торгівлю через Туреччину. Ця козацька дорога була б коротша, легша і безпечніша, ніж через Алеппо,¹⁸ або й інші дороги, які тільки можна б собі уявити. Бо всі перські провінції, які виробляють більшу кількість шовку, близько Чорного моря і тут можна б цей шовк відразу навантажувати на кораблі й оминати тим ці дороги і довгі дороги на суші, які тепер ведуть до Алеппа, або до (Індійського) океану до Гормуз,¹⁹ де англійці перебирають їхній товар.

Чорне море мале і навантажений товар міг би бути на ньому перевезений за десять-п'ятнадцять днів. На багато скоріше і без менших клопотів, ніж дорогою океану чи Середземного моря. Дотепер океанська дорога тривала десять місяців,²⁰ а середземна щонайменше три місяці, якщо вона вела тільки до найближчої пристані, до Марселі. Крім того, обидві ці морські дороги були повні небезпек, з одного боку з уваги на страшні бурі, які завжди можуть траплятися під час довгої плавби, а з другого боку ще більше небезпек могло б постати через численних піратів та грабіжників, яких повно на кожному кроці. На малім Чорнім морі один добрий подув вітру вистачає для плавби й треба тільки стеретися турків, але від них козаки можуть забезпечити ці плавби дуже легко. Вони вже мають стільки сили і так панують над морем, що турецькі судна, для свого добра, не відважуються плавати взагалі.

Перепливши Чорне море, шовк був би відразу в Європі й у державах, в яких можна було б його легко продати. В першій мірі в Польщі, яка зужила б велику кількість товару, а опісля решту можна б розподілити в цілій Німеччині та Московщині, або в довколишніх країнах, які дотепер здалека мусіли возити і дорого платити за нього англійцям, фляммандцям та іншим чужим купцям, що забирають увесь заробіток для себе.

¹⁸ Майже всі торговельні дороги з перської затоки до сирійських пристаней вели через Алеппо вже від римських часів.

¹⁹ Тут говориться про протоку Гормуз, а не про острів, бо в тих часах острів був ще в руках португальців. Cfr. Monshi E., *op. cit.*, pp. 1201—1204.

²⁰ Десять місяців тривало, заки купці перевезли той товар довкола Африки до європейських країн.

Агамірові подобалося все, що я говорив, і він хотів це переповісти шахові. Тому зразу запитав мене, чи я також і володареві говорив про ці справи. Я йому відповів, що я говорив уже багато шахові, але всього ще не міг йому оповісти. Наступним разом, одначе, як буде нагода, то все розкажу йому до подробиць. Агамір мені переказав, що шах Аббас вже в добрих відносинах з польським королем і вони взаємно переписуються. Тим то, ті пляни було б легше здійснити . . .

В суботу, другого червня, дістав я вістку від Агаміра і від везіра Мазандерана, що шах приїхав і бажає тут задержатися на полювання. Пішов я скоро рано туди і везір мене умістив у одному зі своїх павільйонів. Шах (який мене бачив з приїздом) сказав йому, що як буде час, то всіх нас запросить до себе. У мого везіра Мегімандара я знайшов козака Степана. Він, як мені оповідав, виїхав з Ферагабаду в означеному часі, але по трьох днях дороги (шахом) був завернений до перського двору, де його притримано і де він знаходиться і тепер.

Чому його завернено? Не знаю. Але мені здається, що вони чекають на якусь відповідь від Баграда Мірзи в справі козаків, або хотять бути певними, в який спосіб мають готуватися проти турків і на основі того висилати козака до своїх з якимись певними розпорядженнями.

Мені було дуже мило, що козак знайшовся, бо я хотів, щоб мої переговори з Агаміром не пропали і щоб козак мав більш вирішальне післаництво.²¹

²¹ *Viaggi*, pp. 449—453.

ТРУДНОЩІ КОЗАЦЬКО-ПЕРСЬКОЇ УГОДИ

Ще залишається нам обговорити одну важну справу, якої вже не можна даліше відкладати. Ваша милість пригадує собі, як я звітував з Ферагабаду про мої переговори з перським шахом, щоб об'єднати його з чорноморськими козаками проти турків. Я тоді писав Вашій милості, що шах був прихильно наставлений до тієї справи і що він того козака Степана, який приїхав сюди через Грузію, перед моїм виїздом з Ферагабаду вислав з окремим листом (з якого я маю копію) до свого генерала, поручаючи цьому ж генералові, щоб прислав здібніших людей до провадження переговорів. А щодо побратимів Степана, які залишилися в Грузії і були дуже добре трактовані християнським князем Башачука, тобто паном всієї території між Персією і Чорним морем, шах наказав, щоб вони всі прибули чим скоріше до перського імператорського двору і отримали всі прекрасні фавори, якими шах хотів обдарувати їхню націю.¹ Даліше, я ще писав Вашій милості, що той Степан тільки кілька днів міг проїхати в напрямі Грузії, коли шах через своїх післанців відкликав його назад. Козак, не знаючи навіть з якої причини, мусів повернутися. Я з ним знову бачився у Казуін, але після Степан мусів іти на війну слідами шаха, перебуваючи постійно на імператорському дворі.² Ніколи більше його не вислано нікуди й козак довгий час сам не знав причину цієї придержки. Щойно тепер, з останнім приходом володаря в Ісфаган, ми довідалися причину цієї зміни. Ми довідалися дуже пізно і то ще іншими дорогами про те, що володар знав відразу із своїх тайних звідомлень. ... Я тут постараюся все описати, щоб Ваша милість зрозуміла, що

¹ Шах хотів через них пропагувати перську наємну службу між козаками. Аббас був типовий могометанин. Він не фаворизував християн у своєму війську, але війна з турками тривала вже дуже довго і для досягнення остаточної перемоги він уже й не дбав про віру своїх наємників.

² Як Делла Валле описує, шах, куди не їздив, завжди брав із собою цілий двір. А до того двору належало кількисот осіб, так що Степан не був для нього окремим тягарем.

мене турбує і все турбувало щодо доброго зрозуміння та позбавлення старих пересудів відносно цих країн.

Князеві Башачука, або не сподобалося козацьке приятельство, пристаране йому приморськими сусідніми князями Мегрелії та Гуріел, або, якщо спочатку подобалося, то воно підпало під вплив його мінливої натури (що є властивістю всіх східних народів), або він боявся турків, які все могли на нього напасти на суші;³ досить того, що одного дня цей князь змінив своє наставлення супроти козаків і, знаходившись слабосильний між двома потугами, як між молотом і ковадлом, ганебно зрадив своїх козацьких гостей. Воно сталося так, що цей князь, як я вже згадував, прийняв і устаткував козаків дуже приязно, але не випустив їх усіх до Персії, що мені видалося зразу підозрілим. Він вияснив своє наставлення тим, що на початок краще, як тільки один з-поміж них вибереться (до Персії) і вивідає інтенції шаха. В кожному разі, він їх так переконав, що всі йому повірили. Тільки я єдиний ніколи не перестав підозрівати його. Самому Степанові він поміг дістатися до Персії, але притримав з попередньою ласкавістю решту тридцять дев'ять і одночасно секретно повідомив турків про їхній прихід, про їхній намір перейти до Персії та про їхню ціль у тій країні.⁴ А що найгірше, коли великий везір Туреччини⁵ знаходився у провінції Ван,⁶ тобто недалеко від його країни, щоб приподобатися тому везірові, князь вислав йому тих бідних гостюючих козаків в дарунок. Ще й обманув їх, кажучи їм, що посилає їх до перського двору. А вони, незнаючи ні країни, ні дороги, ні мови, все йому повірили. Вони ще більше вірили йому, як бачили, що князь обдарував їх різними дарунками і наказав, щоб його люди провадили їх не як полонених, а свобідних і озброєних з прекрасною дарованою зброєю і на прекрасних конях. Їх провадило багато людей цього князівства, а ці люди завжди старалися козакам іти на руку і провадили їх туди, куди вони хотіли й ніколи не робили їм жодної прикрости. Таким ось способом ішли козаки, як невинні ягнята, як мученики, повінчані і гарно

³ З Туреччини можна було багато краще нападати на емеритійське королівство, ніж з Персії. З турецької сторони немає таких непрохідних скелястих гір та провалів, як зі сторони Персії. З цієї причини шукав емеритський король Юрій III скоріше турецького приятельства, чим перського.

⁴ Делла Валле кілька разів згадує, що одинока ціль тієї козацької справи була наємна військова служба в перській імперії.

⁵ Тут розходиться про Галіл Пашу, який походив з вірменського роду і за султана Ахмеда, в листопаді 1616 року, став великим везіром турецької імперії. Від 1617 року він сам керував війсьними операціями проти персів. Його штаб знаходився у замку Ван, що лежав над берегами озера Ван. Cfr. Kortepeter M., *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York, N.Y.U.Press, 1972, p. 250; Shaw S. J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, Univ. Press, 1976, vol. I, p. 191.

⁶ Це найдалша східня провінція Туреччини, що й сьогодні межує з Іраном та Вірменією. В XVII столітті тут жило ще багато вірменів.

оздоблені, на жертву. Вони навіть не спостерегли, що не їдуть в напрямі Персії, і тільки тоді похопилися, як вже були в середині турецького табору, де їхні слабкі сили були безвартісні. Вони самі бачили, як їх передано везирові Галілі Баші, який дуже втішився і відразу наказав козаків роззброїти; опісля, закутих у залізо, всіх їх післав до одної, сильно укріпленої, вежі. А князеві Башачука везір окремо висловив свою вдячність за виявлення його «доброї волі» супроти нього та його Великого Пана (султана).

Шах, як виглядає, знав відразу про цю зраду через своїх тайних шпигунів та літаючі звідомлення,⁷ і тому дав відкликати Степана, щоб вернувся назад і не пропав, як його друзі. Більше і не посилав його у ті сторони, може, чекаючи кращої кон'юнктури. Щодо князя Башачука, то шах ще дотепер ніколи не виявив своїх намірів. Правдоподібно він не хоче, або не може його покарати. А взагалі, шах ще ніколи нічого не говорив про ті справи ні зі Степаном, ні зі мною, ні з ким іншим. Він соромиться, що князь Башачука таке йому наробив і він не може пімститися над ним.

Ми, одначе, довідалися про все з іншого джерела. Тим, турками ув'язненим козакам, не знаю чи всім, чи тільки частині, вдалося з Божою помічю втекти з їхньої тюрми, а вісьмом навіть пощастило дістатися в останніх місяцях до Персії. Вони прибули до Ісфагану точно під час приїзду шаха.⁸ Тут вони стрінулися зі мною і зі Степаном та розповіли нам усе, що з ними сталося. Всі ми європейці (франки) відразу взяли їх під нашу опіку і ще далше піклуємося ними, щоб забезпечити їхнє життя і щоб нічого злого їм не сталося в тій країні безвірників. Шах зразу довідався про їхній прихід, але не дав їм ще нічого. Тримає їх тільки добрим словом і надіється по своєму звичаєві, що вони ради злиднів врешті стануть магометанами. Тому, щоб звільнити їх від такої небезпеки, ми думали перекинути їх, чи післати інкогніто через Індію до якоїсь християнської країни.⁹ Це ми мали зробити не тільки з вісьмома втікачами, але із самим Степаном, якому вже шах нічого не дає ні на життя, ні на подорож, і який вже зовсім втратив всю свою терпеливість у цій прикрій ситуації. В кожному разі, ми їх всіх пішлемо до країн віруючих (християн), щоб тут не були в небезпеці, а якщо шах візьме це за зле, то це буде його вина і його способу трактування людей.

Щодо зради князя Башачука, то шах, як я вже писав, зовсім ігнорує її, бо, на мою думку, не може робити нічого іншого. Високі і дуже скалисті гори в сторону Персії та круті й непрохідні дороги роблять цю країну неприступною. Перський володар вже кілька разів збирався нападати на них, одного разу навіть вислав двох своїх везирів як

⁷ Розходиться про пересилку звідомлень поштовими голубами, що часто уживано в усіх країнах Середнього Сходу.

⁸ Це відбувалося 17 червня 1619 року.

⁹ До Індії часто причалювали європейські кораблі й звідти легше можна було дістатися до християнського світу.

посланників, щоб вивідали дороги і терен цієї країни, але нічого ще не зробив у справі нападу. Туди не досить тільки увійти і за одним разом піддурити ворога, бо ті народи стали дуже досвідчені успіхами своїх братів, сусідніх грузинів, що були підчинені князеві Теймуразеві.¹⁰ А козаки, як ми довідалися, не ховали свого гніву. Кажуть, що коли довідалися про зрадливу видачу своїх друзів, вернулися з великим військом до тих князівств, де раніше висаджувалися і страшенно зруйнували їх, так, що тепер там всі їх страхаються. Але вони в дійсності понищили тільки князівства Мерелії і Гуріел, які не були винними в зраді, а князівство Башачук, що лежить подальше на суші і не межує з морем, не було ні пошкоджене, ні покаране. Правда, Бог цьому князеві по якомусь часі напевно заплатить за його поганій вчинок, а я, мимо всього, дальше буду працювати всіма своїми силами не тільки над об'єднанням між перським шахом і козаками, але і над союзом між шахом і польським королем.¹¹ Я повністю свідомий того, яку користь приносило б це об'єднання для цілого християнського світу і яке нещастя для турків...¹²

... (Кілька місяців пізніше) ... Антитурецький союз, який я приготував між перським шахом та козаками Польщі, ще все є актуальний і його ніяк не можна відкинути. Мимо того, тепер важко його зреалізувати, бо, з одного боку, зв'язки між тими народами через людську злобу на якийсь час перервалися, а з другого боку — перський шах тимчасом хотів би затримати мир з турецьким султаном.¹³ Але цей союз з часом напевно постане, бо зв'язки з козаками в якийсь спосіб напевно поладнаються, а мирові договори між персами та турками звичайно не тривають довго і кожна дрібниця може їх перервати. Їх навіть не можна звати мировими договорами, а тільки дочасними перемир'ями...¹⁴

¹⁰ Розходиться про військові успіхи грузинського князівства Кахетії та партизанки короля Теймураза. Див.: Lang D. M., *op. cit.*, pp. 12—13; Allen W. E. D., *op. cit.*, p. 166—8.

¹¹ Делла Валле не знав, що Польща була найважливішою аспірацією також і Аббаса. Він не знав, що Аббас вже початком 1618 року вислав свого посла до польського короля із спеціальним листом, в якому було писано, що «Шах ніяк не хоче укласти миру з турками, а намовляє Його Величність — польського короля — також виступати війною проти них. Крім того, просить від нього 10.000 чи 20.000 козаків, щоб розташувати їх на добрих місцях і тримати ними, як треба, постійно напоготові все Чорне море.» Див.: Баран О., *цит. твір*, стор. 53; Це цитата з листа варшавського нунція, що був опублікований в оригіналі Атанасієм Великим. Див.: Welykuj A. G., *op. cit.*, v. III, p. 157.

¹² Ця частина є перекладом з шостого листа Делла Валле, якого автор закінчив 24 серпня 1619 року: *Viaggi*, v. II, pp. 53—56.

¹³ Турецько-перське перемир'я, про яке тут говориться, було підписане 26 вересня 1618. Воно, попри скептичні коментарі Делла Валле, втрималося аж до 1624 року: Shaw S. J., *op. cit.*, p. 189, 194.

¹⁴ Ця частина є перекладом з восьмого листа Делла Валле, якого автор закінчив аж 4 квітня 1620 року. Гляди: *Viaggi*, v. II, p. 120.

16-го квітня (1620) до цього міста Ісфагану приїхали якісь вірменські християни, які прибули з Польщі і привезли листи для шаха і для одного домініканського монаха о. Павла Марії Читтадіні. Цей домініканець, родом з Больонії, є важним церковним діячем. Він, висланий з Риму, кілька літ тому, став генеральним вікарієм домініканців у Вірменії. Але його тут тепер немає, бо ще не вернувся з індійського міста Гоа, куди він поїхав вже давніше шукати і просити милостині у португальців. — Як відомо, домініканцям можна збирати милостині для своїх бідних вірменських монастирів. — В неприязності о. Павла листа отримав і відчинив вікарій босих кармелітів о. Іван, який на це мав повноваження і у якого о. Павло постійно перебуває в Ісфагані. Виглядає, що о. Павлові з Варшави написав латинською мовою нам незнайомий чоловік, але з його писання виходило, що він є впливовою особою в польському королівстві. Підписувався Оліваріус де Марконес П. К. Ці останні букви при кінці імені могли означати «Палатина Київського» і те, що він власноручно писав цього листа, означало, що він ближче зацікавлений чорноморськими козаками.¹⁵ Та хто б не був цей чоловік, досить того, що він переказав отцеві Павлові, що вони вже передше написали довші листи¹⁶ до перського володаря й послали тим самим вірменином, Яковом, через якого шах вислав свої писання до Польщі. Це були листи, про які я згадував у попередніх своїх писаннях і які прибули до Казуїн наприкінці 1618 року, точно тоді, коли я перебував у шаха після його приїзду із турецької війни. Але цих листів шах Аббас тоді не читав і ніколи ще до сьогодні не взяв їх до рук.

Цей пан Оліваріус, отже, переказує, що в Польщі нетерпеливо очікували Якова з відповіддю і дивувалися, що шах не посилає його на-

¹⁵ Найважливішою частиною праці Я. Р. Дашкевича є розшифрування псевдоніму «Оліваріус де Марконес». Щоб мати ясний образ його аргументації, подаємо тут довший цитат з його праці: «... Переговори козаків з шахом Н. Ванянин свого часу пов'язував безпосередньо з іменем Сагайдачного. Таємничу абревіатуку «П. К.» після підпису «Оліваріус де Марконес» він розшифрував як «Петро Конашевич». Однак погодитися з таким надто простим поясненням згаданого скорочення не можна... Оліварій у Делла Валле латинською мовою звучить «Оліваріус», італійською — «Оліваріо», тобто, в більш відомому варіанті. Олівер — ім'я рідкісне на Україні і в Польщі того часу. В українців це ім'я відоме у варіанті Олифер. І справді, серед найближчих до Сагайдачного людей був козацький полковник Олифер Остапович Голуб, виконавець заповіту Сагайдачного, обраний козацьким гетьманом зразу ж після його смерті... П. К. згідно з прийнятим у XVII ст. скороченням „*pulkownik kozacki*“ (козацький полковник)...» Дашкевич, *цит. твір*, стор. 130—131.

¹⁶ Тут розходиться про два окремі листи. Один писав Оліваріус, як бачимо з контексту, а другий прийшов від королівської канцелярії, про що згадував варшавський нунцій у своєму звітному до Риму. Баран, *цит. твір*, стор. 54—55.

зад. Тим часом вони (в Польщі) були готові на все, що шах від них вимагав. Тут він конкретно пояснює, що коли згаданий шахом «Порт Янус»¹⁷ буде вже в посіданні перського володаря, то вони (козаки) готові прибути туди з цілою армією, а (що найважливіше) він сам, тобто пан Оліваріус, який писав цього листа, приїхав би переговорювати з персами про головні точки угоди.

Їх, однак, здивувало, що перський шах їм ще не відписав, хоч вони хотіли довідатися тільки про його остаточну волю. І, чекаючи нетерпеливо якоїсь відповіді, просять, щоб вже більше не відкладав свого відпису, а нарешті відповів на, принесені Яковом, попередні і теперішні листи.

Із змісту цього листа ми зрозуміли, що перський володар перший запросив козаків з Польщі на якісь військові заходи, які мали відбуватися в сторонах Чорного моря, близько побережжя Трапезунту, де, кажуть, знаходиться той цілий «Порт Янус». Перський шах мав зайняти цей порт і туди мали через море приплисти козаки та прилучитися до його армії, щоб спільними силами побити тамошне турецьке військо, точно так, як я це пропонував перському володареві у Феррагабаді. З усього стало нам також зрозумілим, що польський король та козаки з їхнього боку були на все готові й бракувало тільки виконавчої акції перського шаха, щоб перевести таку важну імпрезу в життя.

Але перський володар, як я вже згадував, до сьогодні не читав тих листів, що Яків привіз (з Польщі) і на мою думку ніколи їх навіть не схотів бачити і це тому, що в часі приходу тих листів він прямо переговорював з турками і мав велику надію, що укладе з ними триваллий мир. Він уявляв собі зміст тих листів і, будучи людиною дуже бажаною миру, не хотів, щоб ці пертрактації з поляками наставили його протилежно. З цієї причини, тобто в надії укладення миру з турками, до сьогодні ще не читав тих листів і ніколи не думав на них відповідати. Але, якщо б цей мир поколотився, то Бог знає, що він робив би.

З тих листів, що в останній час прийшли з Польщі, один був заадресований на о. Павла і, як я вже згадував, його дістав у руки і перечитав о. Іван, вікарій босих кармелітів.¹⁸ Другого листа для перського володаря, вірмени, що його привезли, хотіли особисто передати шахові, де б він не знаходився в тому часі. Але опісля, обдумуючи, що для того листа не варто так далеко подорожувати, як до Феррагабаду і назад, рішили і його передати в руки згаданого о. Івана з тим, щоб він доручив його о. Павлові, якого вже на днях очікували, щоб о. Павло власноручно передав шахові, як було наказано з Польщі.

Якщо б о. Павло не приїхав, або дуже спізнився б, то сам о. Іван мав урядово полагодити всю справу з шахом так, як йому виглядало найкраще. Наразі обидва листи залишилися в наших руках і

¹⁷ «Порт Янус» лежав на південь від ріки Чорох у сьогоднішній Аджарії.

¹⁸ Правдиве ім'я цього вікарія було: Giovanni Tadeo.

ми рішили, що, як приїде володар, то один зі згаданих отців відразу занесе до нього його листа з теплим допорушенням і вимагатиме від нього, щоб листа перечитав і дав відповідь не тільки на цього листа, але і на попереднього. Обидва отці з їхнього боку постараться зробити все можливе, щоб дати поштовх цій гідній дії. Я, як перший промотор всієї справи, також виконаю свій обов'язок, як не інакше, то розголошенням доброї волі поляків. Ми будемо дорого коштувати перському шахові та цілому світові, якщо тепер нічого не зробиться проти турків. Відповідальність не лежить тепер на наших «західних» плечах, як звик говорити шах, а на плечах самого перського володаря, якщо він не використає такої чудової нагоди, яка йому пригодиться і яку колись він сам спричинював...¹⁹

*

Отець Павло Марія Читтадіні, домініканець, генеральний вікарій Вірменії, який повернувся з Індії і тепер знаходиться в Ісфагані, поїде з листами до Італії й понесе також і мого листа до Вашої Милости. Цього листа я писав минулого понеділка,²⁰ пояснюючи в ньому справу козаків з Чорного моря та мої переговори з перським володарем в їхньому інтересі. Говорячи з о. Павлом 23-го липня, мені приємно було довідатися про деякі важливі подробиці в справі козаків, про яких шах мені ніколи нічого не згадував. Шах, може, замовчував те не в добрій вірі, щоб не нагадувати неприємних споминів, чого я не можу брати йому за зле. Тепер, однак, коли я про них довідався, хочу все Вам описати, щоб ті речі були Вам знані і щоб служили додатком до тих вістей, що я їх Вам давніше описав.

То ж цей добрий отець мені сказав і запевнював мене, що шах перший післав вірменина Якова до польського короля із спеціальними листами в згаданій справі.²¹ Відповідь на ці листи прийшла назад через того самого Якова до Казуїн, як я вже це згадував попередньо.²² А в останніх днях прибула і ця друга відповідь з листами мі-

¹⁹ На жаль, в тому часі ніхто не міг переконати шаха, щоб дав якунебудь відповідь на листи польського короля та Оліваріуса. Щойно в 1624 році через кримського калгу Шагіна Герія почав знову Аббас намовляти польського короля до воєнної акції проти турків. Див.: Baran A., „Shahin Girai of the Crimea and the Zaporozhian Cossacks“, *The Jubilee Collection of the Ukrainian Free Academy of Sciences*, Winnipeg: UVAN, 1976, p. 34—35.

Цей уривок з дев'ятого листа Делла Валле, писаного в Ісфагані 20-го червня 1620 року. Див.: *Viaggi*, v. II, p. 126—129.

²⁰ Розходиться про десятого листа Делла Валле, в якому, однак, нічого не згадано про козаків.

²¹ Ці листи прибули до Варшави між 10-им і 16-им березня (1618). Див.: Welykuj, v. III, p. 157.

²² Як виходить з листа варшавського нунція, відповіді для шаха були вислані ще кінцем березня. Welykuj, v. III, p. 161.

ністра Оліварія де Марконес, про які я також задував в минулому. (Але, що дуже важне) Отець Павло був з шахом в його военному таборі, близько Вірменії тоді, коли він перший раз вислав Якова з листами до Польщі та започаткував згадані пертрактації. Мене там тоді не було.

Там, при цій нагоді, шах довідався від о. Павла, що польський король знав його особисто і також знав, що він тепер знаходиться у Персії, бо ж о. Павло через Польщу переїжджав у ці сторони (Середнього Сходу). Таким то чином, шах поручив о. Павлові написати нашою мовою²³ згадані листи до Польщі в його імені. Ці листи містили пропозицію шаха, що він збудує на свої кошти одну фортецю в якомусь порті Чорного моря, близько Трапезунту, на грузинському побережжі, що тепер називають Гурією, а яка є частиною королівської Колхіди. Та шах не тільки пропонував побудувати цю фортецю на свої кошти і дати її в руки козаків під командою польського короля, але він також обіцяв оборонити її своїми військами, якщо б зайшла така потреба; тільки щоб приходили козаки і вкорінилися тут для успіху у війні проти турків. Без сумніву, в листі цей порт був точно означений і міг бути «Портом Януса», про що згадував Марконес. Крім того шах ще запропонував у своєму листі, щоб усі грузини — християни цієї країни були підпорядковані і підлягали польському королеві. Тоді о. Павло, який писав цього листа до польського короля, сказав перському володареві, що йому, як папському підданому, видалося б корисним повідомити також і Його Святість про цю справу, бо папа міг би заохотити польського короля до акції. Шах тим так захопився, що поручив о. Павлові написати також і до папи в його імені, переказуючи йому, що, якщо ця справа добре скінчиться, то він постарается, щоб усі грузини християни та його піддані, тобто християни, переселені до Персії, які є схизматиками й прихильниками греків, були підчинені юрисдикції Його Святости.²⁴

Так виглядає, як Ваша Милість бачить, це могутнє звернення шаха до Польщі в тій самій справі, яку я йому перший раз запропонував. Так виглядали також і нам дані важливі обіцянки шаха, що він сам запропонував їх (виконати).

Та відповіді на ці листи шах ніколи не хотів читати і навіть не хотів чути про них. Це мене доводить до злоти! І я не знаю, чи він це робить тому, що змінив свою опінію про ті справи, або не може сповнитися того, що необдуманно приобіцяв, занадто покладаючися на свої сили.

Отець Павло ще додав до свого переказу, що коли шах писав ці листи до Польщі, приявні були грузинські послы та інші визначні люди з країн Гурії, Меррелії та Імеретії, або з інших грузинських

²³ Делла Валле під «нашою мовою» розумів мову латинську.

²⁴ Ми сумніваємося, чи цей лист дійшов до Риму, бо ми не знайшли жодної згадки про нього у ватиканському архіві.

князівств, що не підлягали його властям.²⁵ Досить того, що ці послы знали все про висилку листів, бо шах не дуже дбав про їхню приязність, а можливо, він це робив навмисно, щоб перелякати їх прибуттям західних військ (франків),²⁶ або міг це робити також із іншої причини. Та ті послы напевно мусіли повідомити своїх князів, що шах переговорював, щоб підпорядкувати їх західним чужинцям (франкам). Хоч прихід західних військ вийшов би на користь їхніх країн. Ці війська в потребі могли б оборонити їх, як християн, і від турків, і від персів. — Та незважаючи на те, їм, що є свобідними і мають своїх національних князів, це ніколи не було б до вподоби. Підпорядкування чужинцям, навіть тієї самої віри, кожному народові противне. Тому не диво, що після повідомлення послів, коли прибула та козацька виправа, з якої сорок вояків залишилося на суші з наміром перейти до перського королівського двору, то, як я згадував, тільки одному з них вдалося побачити Ферагабад, а інших не перепущено. Щобільше, князь Башачука, після ласкавого прийняття, зрадив їх і передав у руки туркам.

Вкоротці, шах, або задля противенства грузинів, або тому, що не може своїм військом зайти до Чорного моря і заактивізувати свою пропозицію, або задля інших інтересів, як задля миру з турками, змінив свою настанову. Тому та вся велика справа, як я згадував у інших моїх писаннях, залишається до сьогодні припиненою і нечинною. Пропозиції шаха та його амбіції навіть при нашій готовості нічого не можуть заактивізувати, хіба ці листи, що недавно прийшли з Польщі й про які я Вас в останньому листі окремо повідомляв. Таким чином, як тільки шах приїде до Ісфагану, отець вікарій представить йому ті листи разом з тим, що Марконес прислав до о. Павла, а я також постараяусь з мого боку знову розпалити цю справу та докинути до вогню все, що тільки можу.²⁷

²⁵ Розходиться про Абхазію і Сванітію. Ці князівства ніколи не були ні під мілітарним, ні під політичним впливом Персії.

²⁶ В тексті говориться тільки про «франків», але з контексту виходить, що Аббас під назвою франків розумів всі західно-європейські народи.

²⁷ Це шостий параграф одинадцятого листа, що Делла Валле написав 8-го серпня 1620 року в Ісфагані. *Viaggi*, v. II, p. 150—3.

ЧАСТИНА ДРУГА

**ПІЗНІШІ КОЗАЦЬКІ ЛИСТИ
ПІЄТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ
ТА АВТЕНТИЧНІСТЬ ЙОГО
ТВЕРДЖЕНЬ**

ПІЕТРО ДЕЛЛА ВАЛЛЕ ПРО КОЗАКІВ ПІСЛЯ СВОГО ПОВЕРНЕННЯ ДО РИМУ

Піетро делла Валле на початку 1622 року з Персії переїхав до Індії, звідки, після довшої мандрівки, 28 березня 1626 року повернувся до Італії. Вже з Індії пощастило йому вислати через одного французьканина кілька листів до дому і зацікавити всіх знайомих своїми подорожніми листами.¹ З цієї причини він став популярним в Римі вже перед своїм приїздом; а після його приїзду всі наукові, політичні та церковні кола почали цікавитися його інформаціями. На прохання кардиналів Онуфрія та Франціска Барберіні наш Піетро написав довгу «Інформацію про Грузію»,² а після того окрему працю про «Відносини в країні Аббаса, шаха Персії».³ Обидві ці праці (реляції) передано Папі Урбанові VIII, який у винагороду назначив Петра папським дорадником та офіціозом папського трону.

Делла Валле старався використати своє набуте знання для наукових цілей. Незабаром він став професором східних мов у Римському університеті та працював над підручниками й словниками. Не занедбав також і свою літературну діяльність, зосереджуючи її найбільше в Академії Римських Гумористів. Тут мав кілька важливих доповідей про свої подорожі. В одній з тих доповідей він живо описав ролю козаків на Чорному морі та змагання заангажувати їх в турецько-перській війні.⁴

¹ Bibl. Vat., Manoscritti, Barb. Lat., 5206, fol. 104.

² *Ibid.*, Barb. Lat., 5181.

³ Pietro della Valle, *Delle condizioni di Abbas, Re di Persia, all Illustrissimo e Reverendissimo signore Francesco Card. Barbarino*, Venezia, 1628.

⁴ Bib. Vat., Manoscritti, Barb. Lat., 5206, fol. 113.

У своїх писаннях він повернувся до козаків при створенні «грузинської місії». Під впливом «Інформації» делла Валле про Грузію, Конгрегація Пропаганди 4 травня 1626 року заснувала спеціальну місійну акцію про грузинів і вислала трьох отців Театинів під головством о. Пієтра Авітабіле до їхньої батьківщини.⁵ Авітабіле, щоб заїхати найбезпечніше до Грузії, просив інформації від делла Валле. Пієтро відповів йому так само, як писав в «Інформації» про Грузію, що є три дороги: одна через Константинопіль, друга через Алеппо, а третя — найбезпечніша — через Польщу і козацькі пристані на Дніпрі. За його думкою козаки не тільки могли б перевести їх до Грузії, але могли б утримувати постійний зв'язок між Апостольською Столицею та грузинською місією.⁶

Отець Авітабіле та його два соратники не вибрали козацьку дорогу, й тому тільки, після двох років тяжкого мандрування, 14 грудня 1628 року приїхали до східної Грузії, де під покровительством короля Теймураза заложили першу свою місійну станцію.⁷ Для спровадження нових місіонерів о. Авітабіле в короткому часі повернувся до Риму, де поновно просив інформації від Пієтра делла Валле про ситуацію над Чорним морем. Делла Валле відповів йому довшою реляцією, в якій описав відносини в Польщі та ситуацію козаків у Чорноморській площині.⁸ Щоб цілості познайомити читачів з поглядом делла Валле на козаків, приложимо ці два листи в українському перекладі.

⁵ Andreu, *op. cit.*, a. 1950, p. 58-63.

⁶ Bibl. Vat., Manoscritti, Barb. Lat., 5181, fol. 30-31a.

⁷ Andreu, *op. cit.*, a.1950, p. 66.

⁸ *Ibid.*, a.1951, pp. 29-31.

I.

**ПІЕТРО ДЕЛЛА ВАЛЛЕ У СВОЇЙ «ІНФОРМАЦІЇ» ОПИСУЄ
ЯК МОЖНА ДІСТАТИСЯ ЧЕРЕЗ ПОЛЬШУ
ТА ПОМІЧЧЮ КОЗАКІВ ДО ГРУЗІЇ.**

. . . Третя і остання дорога веде через Польщу. З чорноморських земель цієї країни легко і через кілька днів можна дістатися до Грузії; і так само з нутра Польщі не тяжко заїхати рікою Дніпром через місто Київ до тих берегів Чорного моря, де колись Овид був засланий. А в Польщі не бракує монахів, які були б зацікавлені тією справою.⁹ Розходиться тут головню про єзуїтів, домініканців та босих кармелітів, що походять із тих сторін. Не бракувало б також і прихильности польського короля, який, будучи дійсним католиком, з найбільшою горливістю допомагав би цій справі. Не бракувало б тут і козацьких чайок, з якими наші (монахи) найбезпечніше могли б переїхати до Грузії. Та не тільки звичайні монахи, але, якщо потрібно, то і один єпископ, або нунцій, або навіть і амбасадор зі своїм почотом міг би спокійно переїхати цією дорогою. Вкінці, рутени католики з Польщі в цій справі могли б відігравати дуже важну роль. Вони всі є грецького обряду і деякі з них були навіть з роду католиками, але більшість прийняла ту (католицьку) віру пізніше і в ній залишилася до сьогодні. Вони могли б служити дуже добрим прикладом і авторитетом для грузинів, які є такого самого обряду і подібне відношення мають до католицької віри. . . (писано в травні 1626 року)

II.

**ЛИСТ ПІЕТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ ДО О. ПІЕТРА АВІТАБІЛЕ
ПРО МОЖЛИВУ РОЛЮ КОЗАКІВ
У РИМСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКАХ.**

. . . Дорога через Константинопіль є найкращою для посилки листів, бо вона є найкоротшою і найпростішою, але ця дорога не є безпечна для перепровадження людей. Знаємо з досвіду, які перешкоди ставлять для таких подорожуючих турки і які небезпеки мусять перейти

⁹ Розходиться про польських католицьких монахів, які були б зацікавлені грузинськими місіями.

ті, що наміряють туди дістатися. Тому, Ваша Милість мусить сильно натискати на того (грузинського) короля,¹⁰ щоб відкрив якусь дорогу і розпочав якусь торговельну навігацію на Чорному морі між Польщею та грузинськими пристанями. Польща має багато пристаней на Чорному морі коло гирла ріки Бористена, чи іншою назвою Дніпра. Там мешкають козаки, які є слухняними васалами польського короля і які на Чорному морі мають багато дуже добрих воєнних кораблів. Якщо між козацькими та грузинськими пристанями існувала б якась торгівля, то треба постаратися, щоб тою дорогою була нав'язана та заживізована якась кореспонденція; а якщо б такої торгівлі там не було, то треба її розпочати, вияснюючи королеві (Теймуразеві), що з різних причин, навіть не комерційних, це могло б вийти грузинцям на власну користь. Якщо б грузини прихильно ставилися до тієї справи, то ми могли б усе уможливити та виеднати у польського короля. На польському королівському дворі все є один папський нунцій, який це може перевести. А від цього королівського двору до моря подорожується дуже легко. Дорога і на суші, і на плавбових ріках є дуже вигідна, бо вона веде цілий час через територію Польщі.

Якщо розходиться про започаткування торговельних зносин між Грузією та Польщею, то з боку грузинів могли б виринути деякі труднощі — і то з двох причин. В першій мірі з тієї причини, що козаки є ворогами турків; а грузини, які потребують турків на Чорному морі, не могли б показатися приятелями козаків. А другий раз тому, що козаки на Чорному морі відігравали ролю піратів і не є тайною, що вони в минулому і на суші, і на морі грузинам нарobili великі шкоди. Хоч цю причину, тобто неприхильність грузинів до козаків за заподіяні ними шкоди, можна б легко направити, якщо б польський король розпочав якусь приятельську кореспонденцію з королем Грузії. Цю приязнь папа міг би легко підтримувати і якщо б вона дійсно заіснувала, то не тільки шезли б ворожі наставлення грузинів до козаків, але багато користей постало б з тієї приязні для всіх і в торгівлі, і в інших настановах. Щодо першої трудности, тобто справи турків, то для неї трохи тяжче знайти відповідного викруту. Але, по моїй думці, мимо всіх труднощів, і її можна би позитивно полагодити. Поки торговельна навігація між поляками та грузинами буде перевозити тільки звичайні комерційні продукти, а не зброю, я вірю, що турки її не будуть рухати. Та ж і в їхніх пристанях не забороняють прихід кораблям з Мессіни, чи кораблям з інших територій їхнього найбільшого ворога, короля Іспанії. Головним тільки є, щоб ці кораблі плавали під при-

¹⁰ Теймураз, князь (король) Кахетії.

ятельськими прапорами. — Таким чином, нічого не перешкоджувало б туркам якщо б згадані кораблі причалювали до грузинських пристаней під прапорами польського короля, який є їхнім приятелем, а також не заваджало б туркам, якщо б грузинські кораблі з комерційними продуктами заїжджали до польських пристаней. Зрештою, щоб надати більшої поваги тій справі, можна б оголосити, що ця приязнь є між польським королем та королем Грузії. Не треба навіть згадувати козаків, які є зненавиджені турками і за яких польський король звичайно все перепрошує турків, кажучи, що це є свавільний нарід, який не хоче слухати і якого він не може погамувати, але з другого боку, в секреті, дозволяє козакам, щоб вони нищили турків як тільки можуть. Так само і грузини, на основі своїх торговельних зв'язків, могли б на око показувати приятельство тільки з польським королем, а не з козаками, і могли б це явно оголосити для зовнішньої публіки. А, щоб надати більшого значення цій справі, грузини могли б зробити таку угоду з польським королем, що до їх пристаней можуть приплисти тільки польські торговельні кораблі, а ніколи воєнні чайки козаків. Якщо б справа в такий спосіб була представлена і проголошена, то турки напевно ніколи не нарікали б, що грузини переховують піратські кораблі їхніх ворогів. Одначе, при тім, польський та грузинський королі погодилися б секретно, що їхня приятельська угода включає також і козаків задля безпеки подорожей та, щоб кораблі одних чи других не потерпіли жодних піратських турбот, а навпаки, були трактовані поприятельськи. В тім самім часі, вони б на суші не показували, що мають будь-які зв'язки між собою.

На мою думку, Ваші Високоповажні Панове мусять вложити всі свої сили, щоб створити надію на здійснення цієї приятельської угоди. Якщо б та морська дорога і морська торгівля між пристанями Грузії та Польщі відчинилася, то навіть як вона була б дуже довгою і непрактичною для пересилки листів з Італії, мимо того, вона була б надзвичайно придатною для безпечного перепровадження людей до тих країв. Ця дорога переходила б цілий час через християнські країни і ніколи навіть не торкнула б турецьких територій. А плавба на морі між Польщею і Грузією тривала б дуже коротко, не довше ніж сім чи вісім днів. Ця дорога стала б дуже важною, якщо б зайшла потреба посилати туди (до Грузії) якихось важніших осіб, як амбасадорів, єпископів, або навіть якогось папського нунція. Але з часом можна було б пересилати такі персонажі, які не можуть подорожувати без відповідного почоту та охорони. Такі особи через Польщу могли б переїжджати безпечно, а навпаки, в дорозі через Туреччину, ніяк не могли б укриватися перед властями. . .

АВТЕНТИЧНІСТЬ ТА ВІРОГІДНІСТЬ ПІЕТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ

Щоб поглибити наукову вартість нашого перекладу, конче потрібно в'яснити та проаналізувати деякі невивражені моменти і місця листів Пієтра делла Валле. Як загалом відомо, найважливішою справою кожного наукового джерела є вірогідність. Важніші італійські автори, як Чампі,¹ Пеннесі,² Бянкони,³ Лоцито,⁴ Алмаджа,⁵ та німецький науковець Бітенголі,⁶ вже признали повну вірогідність і об'єктивність описам дела Валле, а сучасні історики Середнього Сходу уважають їх найпевнішими джерелами початку XVII століття.⁷ Він, куди б не подорожував, прекрасно схарактеризував політичні, соціальні, релігійні та національні відносини тих країн. З козаками, однак, могли б постати деякі сумніви. Він ніколи не побував на Україні й ніколи не жив у вільнім козацьким міліє. Тому об'єктом нашої аналізи щодо вірогідности описів Пієтра делла Валле повинні бути такі питання: а) звідки черпав він свої інформації про козаків; б) чому і в чім різняться його інформації від інших козацьких джерел; в) які є докази, що підтримують його ревелаяції про персько-козацькі взаємини?

¹ Ciampi, *op. cit.*, pp. 1-82.

² Pennesi, *op. cit.*, pp. 950-972.

³ Bianconi L., *Pietro della Valle — Viaggio in Levante*, Firenze: Sassoni, 1942, pp. I-LVII.

⁴ Lozito, *op. cit.*, pp. 45-70.

⁵ Almagia R., "Per una cognoscenza piu completa della figura e dell'opera di Pietro della Valle" in *Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche della Accademia Nazionale dei Lincei*, Ser. VIII, vol. VI, fasc. 7-10, pp. 375-381.; Того самого автора появилось: "Pietro della Valle nel terzo centenario della sua morte" in *Rivista Geografica Italiana*, vol. 60, pp. 1-18.

⁶ Bietenholz P.G., *Pietro della Valle (1586-1652)*. Studien zur Geshichte der Orientkenntnis und des Orientbildes im Abendlande. Basel — Stuttgart, 1962.

⁷ Тут розходиться про істориків Ізраеля, які вважають його опис Єрусалиму за найкращу дескрипцію XVII століття.

Піетро делла Валле мусів користуватися правильними джерелами для своїх інформацій, бо його загальна характеристика українського козацтва не різниться від інтерпретацій визначних українських авторів, які старалися з українських та польських джерел накреслити життя запорожців на початку XVII століття.⁸ Одинокі різниці можемо знайти тільки в інтерпретації цілей козацьких війн та в інтерпретації козацьких воєнних активностей. Українські джерела, в загалі, бачили ролю запорозького козацтва в обороні південно-українських земель від усіх магометанських нападів та у забезпеченні української колонізації степу.⁹ Натомість делла Валле, головну ціль козацтва бачив у поборенні та знищенні отоманської імперії й у відновленні християнського життя над берегами Чорного моря.¹⁰ Це показує на вживання турецьких і венецьких джерел.

Венеціяни, після морської перемоги під Лепантом (1571), старалися розповсюдити ідею відвоювання Константинополя між слов'янськими народами і зосереджувалися над організацією протитурецьких та прохристиянських коаліцій. Ці впливи явно можна бачити при інтерпретації козацької ідеології у Пієтра делла Валле. Характеристика козацького воєнного, організаційного та соціального життя, однак, походить з турецьких джерел. Козаки, після московської кампанії та перемир'ям в Деуліно (1616), так немилосердно нападали на отаманську імперію, що турки мусіли постійно боротися за своє існування. Порта побачила, що козаки не є тільки прикордонною сторожею, але поважною воєнною і морською потугою, яка могла б повалити цілу імперію.¹¹ Тому військовий провід Порти починає студіювати козацький лад, козацькі воєнні методи та козацькі національні й соціальні аспірації. Ці турецькі інформації були річеві, практичні та об'єктивні.¹² Вони, власне, стали найважливішим джерелом описів делла Валле і також спонукували його до зорганізування якоїсь євро-азійської антитурецької коаліції під проводом персів та козаків. Питанням тільки є: де, коли і від кого міг він одержати ці венецькі і турецькі інформації про козаків.

⁸ Розходиться про таких авторів, як: Грушевський М., *Історія України-Руси*, Нью Йорк: Книгоспілка, 1954, т. VII; Еварницький Д. А., *Історія Запорозьких Козаков*, т. I-III, С-Петербург: Скороходов, 1892-3; Голобуцький В. С., *Запорозьке Козачество*, Київ: Госполитиздат, 1957.

⁹ Там же.

¹⁰ Ciampi, *op. cit.*, pp. 62-68.; Bianconi, *op. cit.*, p. XXVI.

¹¹ Ciampi, *op. cit.*, pp. 64-70.

¹² Про офіційних інструкцій турецьких архівів: Midhat Sertoglu, *Muhteva Bakimindan Basvekalet Arsivi*, Ankara, 1955.; як також і: Tahsin Oz, *Arsiv Kilavuzu*, vol. II, Istanbul, 1939-40.

Одиноким місцем, де можна було отримати ширші інформації про козацько-турецькі відносини, був Константинопіль, чи, по-турецькому, Істамбул. Тут делла Валле залишився на один цілий рік і майже постійно перебував у товаристві венецького та французького амбасадорів,¹³ а через них зазізнався з визначними урядовцями турецького двору¹⁴ та провідниками християнських етнічних спільнот.¹⁵ Всі вони радо служили йому інформаціями, щоб здобути для себе його прихильність. Та крім тих офіційних людей він часто розмовляв з вояками, купцями, а навіть з полоненими рабами, які були свідками козацьких війн і розповіли йому свої цікаві переживання.¹⁶

Найважливішим інформативним джерелом, одначе, для Пієтра делла Валле стала венецька амбасада. Ця амбасада в тих часах була центром західньо-європейської розвідки для цілого Середнього Сходу. Вона згромаджувала всі політичні й військові інформації турецької імперії та щодня пересилала їх тайними звідомленнями до республіки св. Марка (Венеції).¹⁷ Делла Валле, перебуваючи постійно в тій амбасаді, не тільки читав ті тайні звідомлення, але старався доповнювати їх своїми особистими коментарями. Докази на близькі відношення нашого Пієтра до венецьких звідомлень можемо бачити у рапортах папського легата з Венеції, де так само звертається увагу на козацькі морські рейди, як у листах делла Валле.¹⁸

З цих кількох зауважень вже можна ствердити, що джерела Пієтра делла Валле були найвірогіднішими на ті часи і на тодішні відносини. Але розшуки Д. Ф. Андреу після Другої світової війни наводять нам найкращі докази правдомовности паломника Пієтра.

Андреу у своїй публікації про «невиданих джерел грузинських місій»¹⁹ проголосив, що ці місії були побудовані та підтримані на засадничих інформаціях Пієтра делла Валле. Хоч Пієтро на тих теренах ніколи не побував, однак, за думкою цього автора, він найкраще був обзнайомлений з політичними, соціальними і релігійними

¹³ Blunt, *op. cit.*, pp. 20-28.

¹⁴ Bianconi, *op. cit.*, pp. XX-XXI.

¹⁵ Blunt, pp. 28-40.

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ ARCHIVIO DI STATO — VENEZIA, Dispacci al Senato, Dispacci dei ambasciatori di Constantinopoli, Filza 51-87.; Допоміжним є також і: Seneca F., *La politica veneziana dopo l'Interdetto*, Padova, 1957.

¹⁸ Welykyj, *op. cit.*, vol. III.

¹⁹ Andreu D.F., "Carteggio inedito di Pietro della Valle col P. Avitabile e i Missionari Teatini della Georgia" in *Regnum Dei — Collectanea Theatina*, Roma, 1950-51., v. 23-24, pp. 57-98; v. 25, pp. 19-50.

відносинами Грузії та інших країн навколо Чорного моря. Андреу навіть «козацькі інформації» делла Валле уважав беззакидними.²⁰

Останнім питанням до пояснення залишається ревеліяція делла Валле про козацько-перські взаємини. Делла Валле у своєму четвертому листі згадував, що він сам зробив копію з листа шаха Аббаса до польського короля в справі наймання козаків, і також власноручно переписав листи Оліфера Голуба до шаха та до генерального вікарія домініканів о. Павла Читтадінія. Ті переписані листи, однак, якось затрапилися, бо ні між його манускриптами, ні в його приватному архіві їх ніколи не знайдено.²¹ Тому, до 1959 року не було інших зазначень про запрошення козацьких наємників до Персії, крім описів самого делла Валле. Це могло створити деякі сумніви у дуже критичних істориків про правдомовність нашого італійського подорожника. Та в 1959 році нагло появилися зовнішні докази та затвердження його заяв. Цього ж року знаний дослідник ватиканських архівів, о. Атанасій Великий, опублікував листи варшавського нунція, Франциска Діоталеві,²² в яких описано пропозицію шаха до польського короля в справі наймання козаків.

Нунцій Ф. Діоталеві 16 березня 1618 року написав до Риму й згадував, що приїхав посланець від перського короля до Польщі, на якого маршалок королівства дуже уважає, так, що ніхто його бачити не може і ціла справа заховується у великій тайні. Та нунцій все ж таки довідався, що цей післанець сказав, що перський шах ніяк не хоче помиритися з турками і намовляє польського короля, щоб цей також напав на оттоманів.²³ «Крім того просить 10.000 козаків і обіцяє їх помістити в добрих позиціях та будувати для них замки, щоб тільки вони не лишали ворога в спокою».²⁴ Врешті нунцій обіцяв, що більше довідається про цю справу, головню про евентуальну козацьку висилку до Персії.²⁵

²⁰ *Ibidem*, v. 25, pp. 26-32.

²¹ Його манускрипти знаходяться у: BIBLIOTECA VATICANA. Manoscritti. Ottob. Lat. 3382-85, Barb. Lat. 5181, 5206, Vat. Lat. 9370, 10389. — А його приватний архів є окремою секцією в: ARCHIVIO SEGRETO VATICANO. Archivio della Valle del Bufalo. No. 5-53.

²² Welykyj, *op. cit.*, vol. III, pp. 157-161.

²³ *Ibidem*, p. 157, "Quello, che e stato mandato dal Re di Persia. . . e custodito qui dal Sig. Marescial Grande in maniera, che nessuno lo puo vedere, et il suo negotiato e tenuto straordinariamente secreto, con tutto cio ho penetrato, che egli professi, che il suo Re sia alienissimo dal far pace col Turco, et essorti questa Maesta ancora a moverli guerra contro. . ."

²⁴ *Ibidem*, ". . . e le dimandi m/10 Cosacchi, offerendo di distribuirli in buoni posti et fabricarli fortetze, accio piu tenghino infestato continuamente il nemico."

²⁵ *Ibidem*.

За тиждень, тобто 23 березня 1618 року, нунцій знову писав до Конгрегації Поширення Віри й знову повернувся до справи перського післанця. Цим разом, однак, він вже мав офіційні інформації від польського уряду. Між іншим він писав, що польський віце-канцлер Генрик Фірлей на його урядовий запит сказав, що вістка про перське посольство є правдива й «Шах ніяк не хоче укласти миру з турками, а намовляє Його Величність (польського короля) також виступити війною проти них. Крім того, просить від нього 10.000 чи 12.000 козаків, щоб розташувати їх на добрих місцях і тримати ними, як треба, постійно на поготові все Чорне море».²⁶ *врешті віце-канцлер заявив нунцієві, що Польща не дасть дефінітивної відповіді, заки не скінчиться тодішня дієта.*²⁷

Протягом 20 днів нунцій в своїх листах нічого не згадував про цю справу. Щойно 13 квітня, того ж року, писав нунцій, що вислана кінцева відповідь до перського шаха. На думку нунція вона була дуже загальникова й «нічого не згадувалося про те, щоб з козацькою поміччю тримати береги Чорного моря та щоб ті козаки підтримали в позиції брата татарського хана» (тобто Шагіна Герая).²⁸ *Ту стриманість нунцій пояснює тим, що поляки не хочуть дразнити турків, хоч, як відомо, офіційні висланники Польщі ще мають бути вислані до Персії.*²⁹

²⁶ *Ibidem*, p. 158. "Mons. Firlei mi conferma l'avviso da me dato con l'ordinario passato quanto al messo di Persia dicendo essere vero, che quel Re professa di non voler far pace in modo alcuno col Turco, et anima Sua Maesta a movere le sue arme ancora contro di esso, e le dimanda 10 o m/12 Cosacchi, da collocargli in buoni posti, et provederli di quanto e necessario per tener continuamente infestato il Mar Negro."

²⁷ *Ibidem*, "A questa Ambasciata non si e per ancora data risposta, ne si dara, per quanto intendendo, se non finita la Dieta. . ."

²⁸ *Ibidem*, p. 161. "Fu spedito anco nell'istesso tempo il messo mandato dal Persiano, ma con risposta molto generale. . . Dalle proposte fatte a Sua Maesta dal detto messo circa l'aiuto de Cosacchi per tener alle riviere del Mar Negro et circa il poner in stato il fratello dell'Imperator de Tartari, et cose simili, no si e toccato cos'alcuna. . ."

²⁹ *Ibidem*.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані:

Archivio Segreto Vaticano, Archivio della Valle del Bufalo, v. 1-52.

Biblioteca Vaticana, Manoscritti - Barbarini Latini, v. 5181, 5206.

Manoscritti - Ottabiani Latini, v. 3382, 3383.

Опубліковані:

Andreu D.F., "Carteggio inedito di Pietro della Valle col P. Avitabile e i Missioni Teatini della Georgia," *Regnum Dei* (Collectanea Theatina, Romae) 1950, pp. 57-98, 1951, pp. 20-33.

Pietro della Valle, *Delle condizioni di Abbas, Re di Persia, all Illustrissimo e Reverendissimo Francesco Card. Barbarino*, Venezia, 1628.

Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino*, Descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, *La Persia*, parte I, in Venetia, 1661.

Welykyj A.G., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*, Romae: Analecta OSBM, 1959, vol. III.

ЛІТЕРАТУРА

Алекберли М. А., *Борьба Украинского Народа против Турецко-Татарской Агрессии*, Саратов: Издат. Саратов. Университета, 1961.

Баран О., «Шах Аббас Великий і Запорожці», *Український Історик*, ч. 53-4, ст. 50-55.

- Вахнянин Н., «Взаємини поміж Козаччиною та Персією у літах 1618-1620», *Правда*, (Львів) 1868, ч. 43, ст. 509-512, ч. 44, ст. 522-525, ч. 45, ст. 533-534.
- Голобуцкий В. С., *Запорожское Козачество*, Киев: Госполитиздат, 1957.
- Грушевський М., *Історія України-Руси*, Нью Йорк: Книгоспілка, 1954, том VII.
- Давитая Ф. Ф. (вид.), *Грузия*, Москва: Мысль, 1967.
- Дашкевич Я. Р., «Українсько-Іранські переговори напередодні Хотинської Війни», *Український Історичний Журнал*, р. 1971, зош. 9, ст. 124-131.
- Еварницкий Д. А., *История Запорожских Козаков*, т. I-III, СПб: Скорородов, 1892-3.
- Жужунадзе О. Т., «Дружба грузинского и украинского народов», *Страницы из Истории Грузии*, Тбилиси, 1965.
- Инадзе М. П., *Причерноморские города древней Колхиды*, Тбилиси, 1968.
- Левченко М., «Звістки про турецьке бегадурство та про Україну і Східну Європу першої пол. XVI ст. у француза Гільома Постеля», *Статті та Записки*, Київ, 1927.
- Ламанский В., «О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании», *Спб*, 1854, ст. 93-101.
- Месхиа Ш. А. — Цинцадзе Я. З., *Из Истории Русско-Грузинских Взаимоотношений*, Тбилиси, 1958.
- Наливайко Д. С., «Західноєвропейські автори кінця XVI, початку XVII ст., про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією», *Український Історичний Журнал*, 1968, Н.6, ст. 145-
- Новосельцев А. П., «Русско-иранские отношения в первой половине XVII в.», *Экономика, Политика и Культура*, (Сборник статей) Москва, 1966, ст. 119-120.
- Родоня С. З., *Борьба донского козачества с турецко-татарской агрессией в первой половине XVII в. и его взаимоотношения с Грузией*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси, 1955.
- Цинцадзе Я., *З історії взаємовідносин України і Грузії*, Тбілісі, 1954, (грузинською мовою).
- Його ж, *Матеріали до історії польсько-грузинських взаємовідносин XV-XVII ст.*, Тбілісі, 1965, (грузинською мовою).

- Allen W.E.D., *A History of the Georgian People*, London: Routledge, 1971.
- Allen W.E.D. - Mango A., *Russian Embassies to the Georgian Kings*, Cambridge: C. Univ. Press, 1970, vol. I.
- Almagia R., "Per una cognoscenza piu completa della figura e dell'opera di Pietro della Valle," *Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche della Accademia Nazionale dei Lincei*, ser. VIII, vol. VI, fasc. 7-10, pp. 375-381.
- Almagia R., "Pietro della Valle nel terzo centenario della sua morte", *Rivista Geografica Italiana*, vol. 60, pp. 1-18.
- Baran A., "Shahin Girai of the Crimea and the Zaporozhian Cossacks", *The Jubilee Collection of the Ukrainian Free Academy of Sciences*, Winnipeg: UVAN, 1976, pp. 15-35.
- Bellan L.L., *Chah Abbas I*, Paris: 1932.
- Bianconi L., *Pietro della Valle, Viaggio in Levante*, Firenze: Sassoni, 1942.
- Blunt W., *Pietro's Pilgrimage*, London: Barrie, 1953.
- Bietenholz P.G., *Pietro della Valle, 1586-1652*, Studien zur Geschichte der Orientkenntnis und des Orientbilders in Abendlande, Basel-Stuttgart, 1962.
- Ciampi I., *Della Vita e delle Opere di Pietro della Valle il Pellegrino*, Roma, 1880.
- Darby H.C. and others, *A Short History of Yugoslavia*, Cambridge: C. Univ. Press, 1968.
- Kortepeter M., *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York: N.Y. Univ. Press, 1972.
- Lang D.M., *The Last Years of the Georgian Monarchy*, New York: Columbia Univ. Press, 1957.
- Lantzeff V.G. - Pierce R.A., *Eastward to Empire*, Montreal: McGill, 1973.
- Licini A., "Breve relatione della Mengrellia, redatta nel 1644 dal teatino Giuseppe Giudice" in *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 50, fasc. I, (1984), pp. 126-162.
- Longworth Ph., *The Cossacks*, New York: Holt-Rinehart, 1969.
- Lozito V., *Pietro della Valle*, Varese, 1928.
- Monshi E., *History of Shah Abbas the Great*, v. II, Boulder: Westview Press, 1978.
- Pennesi G, *Pietro della Valle e i suoi Viaggi*, Roma, 1890.
- Shaw S.J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge: C. Univ. Press, 1976.
- Sertoglu Midhat, *Muhteva Bakimindau Basvekalet Arsivi*, Ankara, 1955.
- Tashin Oz, *Arsiv Kilavusu*, vol. II, Istanbul, 1939-40.
- Talbot Rice D., *Art of the Byzantine Era*, New York: Praeger, 1966.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

- Аббас Великий, шах Персії, 9,
10, 19, 23, 24, 26, 27, 28, 30,
33, 34, 36, 38, 49.
- Абхазія, груз. князівство, 19, 38.
- Авітабіле, Піетро, місіонар, 42,
43.
- Австрія, імперія, 18.
- Агамір, перс. урядник, 27, 28, 29.
- Аджарія, країна, 35.
- Азія, континент, 27.
- Академія Римських Гумористів,
9, 41.
- Албанія, країна, 24.
- Алеппо, місто, 9, 28, 42.
- Алжір, країна, 15.
- Аллен, В. Е. Д., автор, 19, 22,
23, 24, 33.
- Алмаджа, Р., автор, 46.
- Андреу, Д. Ф., автор, 42, 48, 49.
- Архів, Ватиканський, 37, 49,
Венецький, 48.
- Африка, континент, 28.
- Ахмед, султан, 31.
- Багдад, місто, 9.
- Баград, Мірза, перс. урядник,
23, 24, 27, 29.
- Баран, О., автор, 10, 33, 34, 36.
- Барбаріні, О., кардинал, 41.
- Барбаріні, Ф., кардинал, 41.
- Барберія, країна, 15.
- Башачук, груз. князівство, 2'
23, 24, 27, 30-33, 38.
- Берестейська Унія, 20.
- Бітенгольц, П. Г., автор, 46.
- Блунт, В., автор, 11, 48.
- Болоня, місто, 34.
- Бористен — гляди: Дніпро.
- Бянкони, Л., автор, 46.
- Валле, делла, П., автор, 5, 6,
9-12, 15, 16, 20, 23, 26, 30, 31,
33, 36-42, 46-49.
- Ван, озеро, 31. провінція, 31.
- Варшава, місто, 34, 36.
- Вахнянин, Н., автор, 11, 34.
- Великий, А., автор, 16, 18, 33,
36, 48, 49.
- Венеція, місто, 9, 48.
амбасадор, 48.
- Вірменія, країна, 10, 31, 34,
36, 37.
- Візантія, імперія, 17.
- Волга, ріка, 15, 16.

- Галіл, Баша, тур. генерал, 31, 32.
- Гормуз, місто, 28.
- Голобуцький, В. С., автор, 47.
- Голуб, О., коз. полковник, 10, 34-38, 49.
- Голяндці, 18.
- Грузія, країна, 16, 37, 41-45, 49.
- Гурія, груз. князівство, 19, 21, 22, 30, 31, 33, 37.
- Герай, крим. династія, 10.
- Гоа, місто, 34.
- Давитая, Ф. Ф., автор, 21, 23.
- Дадіян, груз. династія, 19.
- Дамаск, місто, 9.
- Дашкевич, Я. Р., автор, 10, 11, 23, 24, 25, 34.
- Дерби, Т. К., автор, 18.
- Деуліно, перемир'я, 47.
- Діоталеві, Ф., варш. нунцій, 49.
- Дніпро (Бористен), ріка, 15, 16, 42, 44.
- Домініканці, чин, 43.
- Європа, континент, 5, 10, 27, 28.
- Есфендіяр, Бег, перс. урядник, 24, 25.
- Еупатор, Мітрадат, IV, король, 17.
- Єзуїти, чин, 43.
- Єрусалим, місто, 9, 46.
- Жужундзе, О. Т., автор, 11.
- Запорозька Січ, 5, 10, 16.
- Запорозький гетьман, 10.
- Захід, 9.
- Іберія, країна, 22, 23, 24.
- Іван, камелітанин, 35.
- Іван Тадей, місіонар, 25, 35.
- Імеретія, груз. князівство, 19, 22, 37.
- Індія, край, 32, 41.
- Іран, край, 31.
- Іспанія, країна, 44.
- Істамбул, місто, 48. - гляди Константинопіль
- Ісфаган, місто, 21, 30, 34, 36, 38.
- Італія, край, 36, 41, 45.
- Инадзе, М. П., автор, 19.
- Казуїн, місто, 27, 30, 34, 36.
- Каїр, місто, 9.
- Кармелітани, чин, 43.
- Картагенці, 18.
- Картлія, груз. князівство, 23.
- Каспійське море, 15, 16.
- Каффа, місто, 17.
- Кахетія, груз. князівство, 24, 33, 44.
- Київ, місто, 43.
- Київський палатин, 34.
- Колхіда, край, 19, 21, 22, 37.
- Комнені, віз. династія, 23.
- Конгрегація Поширення Віри (Пропаганди), 42, 50.
- Конашевич - гляди: Сагайдачний
- Константинопіль, місто, 9, 11, 17, 18, 26, 42, 43, 47, 48.
- Кортепетер, К. М., автор, 31.
- Крим, край, 10.

Ланг, Д. М., автор, 24, 33.
 Лантзефф, В. Г., автор, 16.
 Левченко, М., автор, 11.
 Лепанто, морська битва, 47.
 Лонгворт, Ф., автор, 16.
 Лоціто, В., автор, 9, 46.
 Луарсаб, груз. князь, 23, 24.

Мазандеран, перс. генерал, 29.
 Марсель, місто, 28.
 Мала Азія, 17.
 Манго, А., автор, 24.
 Мегімандар, перс. генерал, 29.
 Мегрелія, груз. князівство, 19,
 21, 22, 31, 33, 37.
 Меотидські мочари, 16.
 Мессіна, місто, 44.
 Мітрадати, династія, 17.
 Могамет Баша, тур. генерал, 17.
 Монші, Е., автор, 9, 28.
 Московщина (Московія), країна,
 15, 25, 28.
 Мурат III, султан, 18.

Неапіль, місто, 11.
 Неапільський університет, 11.
 Німеччина, країна, 28.
 Новосельцев, А. П., автор, 11.

Овид, грецький поет, 43.
 Олександрія, місто, 9.
 Оліваріус де Марконес — **гляди:**
 Голуб, О.

Палеологи, віз. династія, 23.
 Папа, голова кат. церкви, 37, 42.
 Папський нунцій, 50.
 Пеннесі, Г., автор, 9, 46.
 Перси, 9, 10, 19, 38.
 Персія, країна, 9, 15, 19-25, 30,
 31, 32, 37, 38, 41, 49, 50.
 Перський шах, 19, 20, 22-26,
 29-36, 49, 50.
 Помпей, рим. генерал, 17.
 Порта, тур. султанат, 9, 10,
 47, 48.
 Польща, країна, 10, 16, 19, 28,
 33-38, 42-45, 49, 50.
 Польський король, 18, 33, 37,
 44, 45, 49.

Рим, місто, 6, 9, 11, 20, 34, 37,
 41, 49.
 Римська апост. столиця, 41, 42.
 Ріоні, ріка, 19.
 Росія, країна, 10, 15, 16.

Сагайдачний (Конашевич), П.,
 гетьман, 10, 34.
 Сванітія, груз. князівство, 19,
 38.
 Самцхе, груз. князівство, 19.
 Середземне море, 28.
 Середній Схід, 9, 10, 11, 32, 37,
 46, 48.
 Синайська гора, 9.
 Сирія, країна, 17, 28.
 Сицилійці, 18.
 Синоп, місто, 17.
 Скіпано, М., професор, 11.
 Спартанці, 18.
 Степан, коз. посол, 10, 23, 24,
 27, 29-32.

Султан турецький, 32, 33, 50.

Тара, місто, 15.

Татари, 16.

Театини, чин, 42.

Теймураз, груз. князь, 23, 28,
42, 44.

Тібліс, місто, 19, 23, 24.

Тохта Бег, перс. урядник, 25.

Трапезунд, місто, 17, 19, 21, 37.

Туреччина, імперія, 10, 15, 19,
27, 31, 45.

Турки, 10, 17, 18, 20, 26, 28,
30-35, 38, 45, 50.

Україна, країна, 11.

У.В.А.Н., 6.

Урбан VIII, папа, 41.

Ускоки, 18.

Ферагабад, місто, 11, 20, 21, 24,
26, 27, 29, 30, 38.

Фірлей, Т., канцлер Польщі, 50.

Хотинська війна, 10.

Цікала, тур. урядник, 17.

Цінцадзе, Я., автор, 11.

Чампі, І., автор, 9, 46, 47.

Червоне море, 26.

Чіттадіні, П. М., домініканин,
10, 34-38, 49.

Чорне море, 5, 10, 11, 16-21, 26,
27, 28, 30, 35-41, 43, 44, 47,
49, 50.

Шагін Герай, крим. калга, 10,
36, 50.

Шах Персії — гляди: Перський
шах.

Шіраз, місто, 23.

Шов, С. Дж., автор, 31, 33.

Юрій III, груз. князь, 22, 31.

Янус, порт, 35, 37.

Яків, перс. післанець, 34-37.

Яворницький, Д. А., автор, 47.

RESUME

Pietro della Valle was born on April 2nd, 1586, into a noble Roman family. He successfully completed his academic studies, and became known as a poet, orator and member of the Roman Academy of Humorists. Disillusioned in love, he determined to make a "pilgrimage" to the Middle East, which lasted eleven years. He travelled from Venice to Istanbul, and from there to Cairo, Jerusalem, Damascus, Baghdad, and at the beginning of 1618 he arrived in Persia. The Persian ruler Shah Abbas the Great received him graciously and conferred with him about Persia's political future. The Turkish-Persian war was coming to an end, spelling victory for one side or the other. Knowing this, the Shah was looking for allies amongst the Christian nations. In this situation emerged Pietro's courageous plan to engage the Cossacks as a naval force against the Turks.

Della Valle vividly described to the Shah the importance of the Cossack naval force on the Black Sea and its threat to the Turks. Finally, he suggested the creation of a Cossack military colony on the southern shore of the Black Sea, which would completely eliminate the involvement of the Turkish navy in the Persian war.

Shah Abbas accepted the plan of Pietro della Valle, and attempted to conclude an agreement with the Polish king to obtain the services of the Cossack mercenaries for an expedition to form a military colony in the region of Trebisond. The Cossacks, hearing about the possibility of mercenary involvement, sent an envoy to the Persian Court to negotiate directly with the Shah. Stephen, the Cossack envoy, experienced great difficulties in these negotiations, and Pietro della Valle, by helping him, became his ardent patron and advocate.

Suddenly, in 1619, the question of the Persian-Cossack alliance lost its relevance. The Turks fearing the Cossack involvement asked for peace, and tried to satisfy all the conditions of the Persians. In the peace settlement, Abbas achieved all his objectives, and did not want to spend more money on continuing his war.

Pietro della Valle described all the events of his "pilgrimage" in the form of letters to his friend Professor Mario Schipano of Naples. A collection of these letters was first published in Italian at Rome in 1650-53. It was later translated into German, French, Dutch, and partially into English. No translation was ever made into Ukrainian, Russian or any other Slavic languages. For this reason we translated this important Cossack source into Ukrainian and proved its credibility for modern historiography.

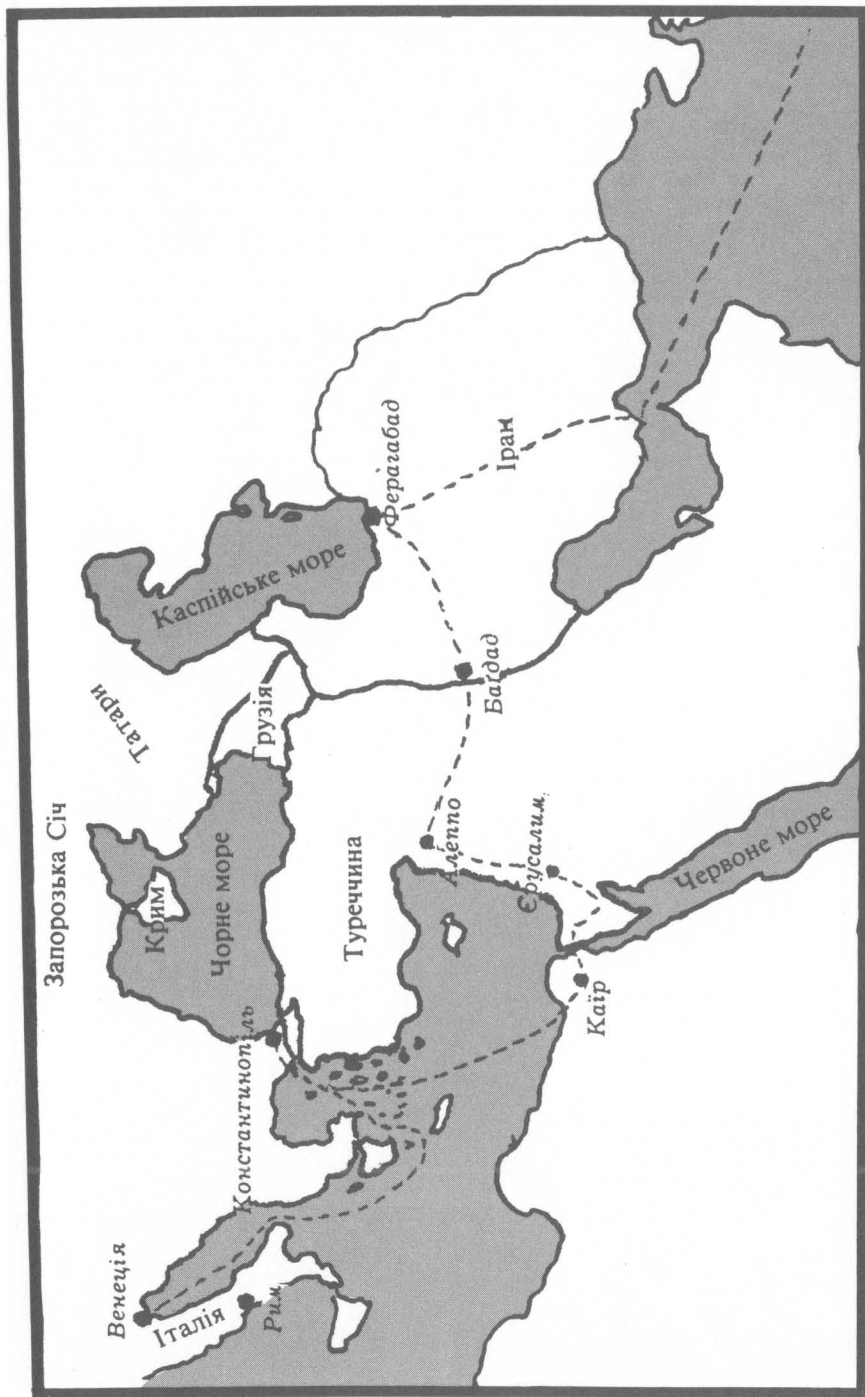
Додаток

Піетро делла Валле

Шах Аббас Великий.

Подорожі Пістра дельла Валле